

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích

Teologická fakulta

Katedra teologických věd

Bakalářská práce

**Reformy v habsburském soustátí se zaměřením na oblast školství
a vzdělávání v letech 1740-1790**

Vedoucí práce: doc. ThDr. Rudolf Svoboda, Th.D.

Autor práce: Lucie Vaňková

Studijní obor: Pedagogika volného času

Forma studia: prezenční

Ročník: 3.

2014

University of South Bohemia in České Budějovice

Faculty of Theology

Department of Theological Sciences

Bachelor thesis

**Reforms in the Habsburg monarchy with a focus on education
and training in the years 1740-1790**

Supervisor: doc. ThDr. Rudolf Svoboda, Th.D.

Author: Lucie Vaňková

Subject of study: Pedagogika volného času

Form of study: Full-time study

Class: 3rd

2014

Prohlašuji, že svoji bakalářskou práci jsem vypracovala samostatně, pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1988 Sb. v platném znění, souhlasím se zveřejněním své bakalářské práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné databázi STAG provozované Jihočeskou Univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

Datum:

Podpis studenta

„Děkuji vedoucímu mé bakalářské práce doc. ThDr. Rudolfu Svobodovi, Th.D. za cenné rady, psychickou podporu, připomínky a vedení práce. Dále děkuji své rodině a blízkým za podporu a trpělivost.“

Obsah

Úvod.....	6
1. Habsburská monarchie v době vlády Marie Terezie a Josefa II. - duch doby.....	8
1.1 Habsburská monarchie do roku 1740.....	9
1.1.1 Třicetiletá válka a její vliv na Habsburskou monarchii.....	9
1.1.2 Problémy Habsburské monarchie po uzavření vestfálského míru	11
1.2 Vláda Marie Terezie v letech 1740-1765	13
1.3 Období společné vlády Marie Terezie a Josefa II.	16
1.4 Samostatná vláda Josefa II. v letech 1780-1790	20
2. Reformy Marie Terezie a Josefa II. (1740-1790).....	24
2.1 Reformy Marie Terezie v rané fázi její vlády (1740-1765).....	24
2.1.1 Reformy v oblasti státní správy.....	25
2.1.2 Hospodářská opatření Marie Terezie.....	28
2.1.3 Reformy v oblasti zdravotní a sociální.....	31
2.2 Reformy za společné vlády Marie Terezie a Josefa II.....	32
2.2.1 Další reformy státní správy	33
2.2.2 Reforma soudnictví	34
2.2.3 Hospodářské reformy a otázka nevolnictví	35
2.2.4 Posílení moci státu nad církví	36
2.3 Josefínské reformy	36
2.3.1 Pokračující reformy státní správy	37
2.3.2 Proměna soudnictví	38
2.3.3 Hospodářské reformy a zrušení nevolnictví.....	39
2.3.4 Církevní politika a náboženská reforma Josefa II.	40
3. Školské a vzdělávací reformy Marie Terezie a Josefa II.	43
3.1 Reformy vzdělávání za vlády Marie Terezie v letech 1740-1765.....	43

3.2 Rozsáhlé reformy školství v letech 1765-1780	45
3.2.1. Zakládání triviálních škol	45
3.2.2 Reforma vyšších stupňů školské soustavy	48
3.3 Kritika tereziánských školských reforem	49
3.4 Pokračování školských reforem – odkaz Josefa II.	50
3.5 Další vývoj reforem do roku 1848	52
Závěr.....	54
Seznam použitých zdrojů:	55
Abstrakt	57
Abstract	58

Úvod

Tématem bakalářské práce jsem zvolila Reformy v habsburském soustátí se zaměřením na oblast školství a vzdělávání v letech 1740-1790. Přestože vývoj habsburské monarchie je mapován řadou zdrojů, mým hlavním cílem je podání jasného a srozumitelného přehledu s důrazem na školské a vzdělávací reformy v průběhu jednotlivých historických etap. Na jednotlivé historické mezníky se snažím nahlížet v kontextu vnitřní i zahraniční politiky. V práci popisuji významné reformy Marie Terezie a Josefa II. Vzhledem k zaměření práce větší důraz kladu na reformy vzdělávací a školské. Zabývám se reformami vzdělávání a školství za samostatné vlády Marie Terezie v letech 1740-1765. Dále popisuji rozsáhlé reformy školství, které proběhly v období spoluvlády Marie Terezie a Josefa II v letech 1765-1780. Podrobněji zkoumám zakládání škol triviálních a reformy vyšších stupňů školské soustavy. Snažím se prozkoumat další vývoj školských reform za vlády Josefa II. do roku 1790.

Práce je rozdělena do tří částí. V první části mapuji ducha doby, ve které Marie Terezie a Josef II. vládli. Zaměřuji se zde na situace, které předcházely nástupu Marie Terezie na trůn. Popisuji rané období vlády Marie Terezie, období spoluvlády panovnice se synem Josefem II. a období samostatné vlády Josefa II. V druhé části práce se zaměřuji na reformy, kde zkoumám důvody těchto opatření. Věnuji se reformám Marie Terezie v rané fázi její vlády, konkrétně popisuji reformy v oblasti státní správy, reformy hospodářské a opatření v oblasti zdravotní a sociální. V období spoluvlády Marie Terezie a Josefa II. se věnuji pokračování správních reform, dále reformám v oblasti soudnictví, hospodářským reformám a posílení moci státu nad církví. Dále se v práci věnuji Josefínským reformám, zejména pokračujícím reformám v oblasti státní správy a soudnictví, hospodářským a církevním reformám. V poslední části práce se věnuji školským a vzdělávacím reformám Marie Terezie a Josefa II. Popisuji reformní opatření Marie Terezie v rané fázi její vlády, pokračující reformní opatření z období spoluvlády Marie Terezie a Josefa II. i další vývoj školských reform za samostatné vlády Josefa II. Závěrem třetí kapitoly se zabývám vývojem reform v oblasti školství a vzdělávání po smrti Josefa II.

Psaní bakalářské práce předcházelo prozkoumání odborné literatury. Za hlavní oporu při tvorbě práce považuji následující díla: „Habsburkové, historie jednoho evropského rodu“ (Pohl, Vocelka 1996), „Dějiny zemí Koruny české v datech“ (Čapka 1999), „České osvícenství“ (Haubelt 2004), „Vývoj českého školství“ (Veselá 1988), „Stručné dějiny

pedagogiky“ (Kádner 1922), „Arnošt Konstantin Růžička“ (Svoboda 2011), „Dějiny vyššího školství a vzdělanosti na jihu Čech“ (Novotný a kol. 2006) a další relevantní zdroje. V práci s literárními zdroji se snažím o kritický přístup, pochopení a uvážení kontextu doby, kdy byla kniha psána.

Při psaní mé práce jsem použila metody přímou, synchronní a komparativní.

1. Habsburská monarchie v době vlády Marie Terezie a Josefa II. - duch doby

Snažíme-li se pochopit reformy v Habsburském soustátí, musíme na ně nahlížet v kontextu doby. Považuji za nezbytné porozumět historickým událostem, které vládě Marie Terezie předcházely. Proto se na tomto místě budu věnovat historickému a politickému vývoji habsburské monarchie od třicetileté války, tedy vládě předchůdců Marie Terezie. Popíšu zde průběh třicetileté války a nastíním hlavní mocenské a náboženské spory. Budu věnovat pozornost dopadům třicetileté války a možnostem jejich řešení. Pokusím se o základní představení významných panovníků, jakými byli Ferdinand II., Ferdinand III., Leopold I, Josef I. a Karel VI. a popsání významných historických událostí v době jejich panování.

Dále se budu podrobněji věnovat jednotlivým etapám vlády Marie Terezie. Přínos vlády nejstarší dcery Karla VI. a Alžběty Kristýny Brunšvicé je natolik významný a zajímavý, že jí budu věnovat celou další kapitolu. Zaměřím se na podrobnější popis rané fáze její vlády, věnuji pozornost sporům o rakouské dědictví a popíšu důvody ukončení těchto bojů a jejich dopady. Zmíním právní a správní reformy Marie Terezie a její celkový přínos k rozkvětu země, stejně jako nenávisť panovnice k Prusku a vznik sedmileté války.

V následující části práce se zaměřím na dobu spoluvládnutí Marie Terezie a jejího syna Josefa II. Pokusím se čtenářům nastínit jejich spory, ze kterých, zejména pro Josefa II., plynuly komplikace v prosazování reforem. Popíšu základní myšlenky osvícenského absolutismu a řadu reforem, zavedených před smrtí Marie Terezie. Dále nastíním Josefův přístup k lidu a důvody takzvané politiky z poštovního kočáru.¹

Poslední část první kapitoly popisuje samostatnou vládu Josefa II. a četné josefínské reformy. Pokusím se zmapovat vztahy Josefa II., poddaných a šlechty. Dotknu se témat církevních, která vyplynula z vydání tolerančního patentu roku 1781.² Připomenu i válečné tažení proti Turkům a jeho dopady na rozvoj země. V závěru se pokusím o stručné zhodnocení vlády Josefa II.

V této části práce záměrně nepopisuji reformy školské, kterým se budu podrobněji věnovat v kapitolách 2. - 4.

¹ Srov. POHL, W., VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*, s. 319.

² Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 416.

1.1 Habsburská monarchie do roku 1740

Pro 16. století jsou typické náboženské a hospodářské spory, které řadu let nabývaly na síle. Z toho plyne, že třicetiletá válka je vyvrcholením sporů mezi příznivci římskokatolické církve a stoupenci kalvinismu a luteránství.³ Spory gradovaly ve zřetelném mocenském boji o politickou nadvládu.

V následující kapitole popíšu událost, považovanou za důvod třicetileté války, její jednotlivé etapy: Česko-falcká válka, Dánsko-dolnosaská válka, Švédská válka a Švédsko-francouzská válka. Navazovat budu deskripcí politických, náboženských, hospodářských i sociálních problémů soudobé společnosti, trápící se v následcích a problémech, plynoucích právě z třicetileté války. Pokusím se o popis vývoje habsburské monarchie po třicetileté válce v širším sociálním kontextu. Snažíme-li se porozumět důvodům zavádění reformy v Habsburském soustátí, musíme porozumět situacím, které tomu předcházely.

1.1.1 Třicetiletá válka a její vliv na Habsburskou monarchii

Země byla před třicetiletou válkou zmítána četnými spory. Konflikty vyvrcholily 23. května 1618, kdy se vydali stavové pod vedením hraběte Thurna do místodržitelské kanceláře na Pražský hrad. V den takzvané třetí pražské defenestrace byli z oken Pražského hradu vyhozeni Jaroslav Bořita z Martinic, Vilém Slavata z Chlumce a sekretář Filip Fabricius.⁴ K tomuto dni je datován původ třicetileté války. Počátek třicetileté války trefně označuje český exulantský spisovatel a historik Pavel Skála ze Zhoře za „*počátek a dvěřevšechných našich následujících bíd a neřestí*“.⁵ První etapu třicetileté války nazýváme Česko-falckou válkou. Pro habsburskou monarchii to byla doba relativně příznivá. Katolická vojska byla podporována papežem, Katolickou ligou a luterským saským kurfiřtstvím.⁶

Zlom nastal roku 1625, kdy do konfliktu vstoupil dánský a norský král Kristián IV., který měl podporu Francie, Anglie a Nizozemí. Naskytla se možnost vzniku silného bloku evropských velmocí, jdoucího proti Habsburkům. Tímto byla zahájena druhá fáze třicetileté

³ Srov. SEIFERTOVÁ, A. *Dějiny – stručný přehled*, s. 50.

⁴ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 296.

⁵ ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 296.

⁶ Srov. POHL, W., VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*, s. 319.

války-takzvaná Dánsko-dolnosaská válka, probíhající v letech 1625-1629. Průběh války byl nakloněn habsburskému císaři Ferdinandu II. Roku 1628 se císař dostal na vrchol své moci a podařilo se mu zlomit moc stavů. Vojsko Katolické ligy se vydalo na sever Německa a rekatolizace mohla pokračovat.⁷ Císařský vojevůdce Albrecht z Valdštejna se bez větších problémů vyrovnával s různými nevolnickými povstáními a dával Ferdinandu II. najevo svou jasnou podporu. Dánský král Kristián IV. byl roku 1629 donucen k uzavření Lübeckého míru, čímž se s definitivní platností rozpadla haagská protihabsburská koalice.⁸ Mírovou smlouvou Kristián IV. přislíbil nevměšování do říšských záležitostí, výměnou za nehrazení všech škod z boje a nepožadování územních ústupků.

Další fáze války trvala od roku 1630 do roku 1635 a byla nazývána švédskou válkou. Habsburská monarchie našla nového protivníka – švédského krále Gustava II. Adolfa, jehož posláním bylo vytvoření vedoucího politického postavení tehdejšího Švédska v území nad Baltem.⁹ Důležitou událostí je Sasko-švédský vpád do severních Čech, kdy se vojska dostala až před Prahu. Definitivně byla švédská armáda poražena u Nördlingenu a císařské vojsko si podrobilo jižní Německo. Tato událost je vlastně posledním společným vítězstvím vojsk španělských a rakouských Habsburků. Poměrně rychle po konci bitvy byla založena tajná liga v Ebersdorfu, jejímž cílem bylo navázání na kooperaci mezi Rakouskem, Španělskem a říšskými knížaty. Zde by se jistě dalo uvažovat, že šlo o výrazně podobný program, jako kdysi měla stará Liga, která zanikla počátkem 30. let.¹⁰

Nejdelší etapu bojů nazýváme Švédsko-francouzskou válkou. Zde jsou již zřetelné mocenské a státní zájmy a touha po válečné kořisti, které zastoupily místo ideálům náboženské svobody.¹¹ Roku 1637 zemřel ve Vídni císař Ferdinand II a vlády se ujal jeho druhorozený syn Ferdinand III., popisuje Čapka.¹² Boje dále trvaly až do roku 1648. Ferdinand III. od svého nástupu usiloval o ukončení konfliktů. Dlouhé válečné spory právě v říjnu roku 1648 uzavřela mírová smlouva, oficiálně podepsaná v münsterské císařské

⁷ Tamtéž, s. 216.

⁸ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 325.

⁹ Tamtéž, s. 326.

¹⁰ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 333.

¹¹ Srov. SEIFERTOVÁ, A. *Dějiny – stručný přehled*, s. 50.

¹² Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 334.

rezidenci, označovaná jako vestfálský mír. Provedení a dodržování mírových podmínek bylo kontrolováno norimberským exekučním sněmem až do roku 1651 a vestfálský mír zůstal v platnosti až do zrušení Svaté říše římské roku 1806. Papežská kurie ztratila postavení velmoci. Francie, Švédsko a Rakousko se začaly stávat velmocemi. Česká koruna měla velké územní ztráty a zaznamenala značný pokles obyvatelstva.

1.1.2 Problémy Habsburské monarchie po uzavření vestfálského míru

Podíváme-li se na následky třicetileté války, zjišťujeme, že problémy a spory za které se celou dobu bojovalo, vyřešeny nebyly. Vestfálský mír přinesl prostě ukončení bojů. Habsburská monarchie přišla o mezinárodní prestiž – nejviditelnější to bylo po smrti Ferdinanda II. Postavení císaře pozbylo na významu. Na zemi byly viditelné škody způsobené válkou, nejvíce v oblasti německých zemí a habsburských Čech. Náboženské tolerance pro nekatolíky dosaženo nebylo. Obyvatelé trpěli rychle se šířícími epidemiemi a hladomory. Země byly pustošeny v důsledku bitev, dále v důsledku vystěhovávání a poprav v průběhu rekatolizace. „Z 68 královských měst, 87 poddanských měst, 396 městysů, 11 000 vesnic a 1 554 panství v Čechách bylo za války zničeno (převážně Švédy) 80 měst, 813 vesnic a 215 zámků.“¹³ Podobná čísla lze dohledat i na Moravě. Z výše psaných čísel je jasné, že Čechy v důsledku války velice strádaly, protože zde měla válka stěžejní dějiště. Úbytek obyvatelstva klesl na čtvrtinu až třetinu původního stavu.¹⁴ Pohl a Vocelka berou v úvahu rozličné příčiny poklesu obyvatel, jako jsou vyhnání a vystěhování, smrt ve válce, popravy či úmrtí v důsledku hladovění a epidemií.

V důsledku bojů se v českých zemích zpozdlil hospodářský pokrok oproti vyspělejším zemím, které obchodovaly se zámořím. Do mocenského prostředí se dostávala šlechta. Roku 1651 byl vydán takzvaný místodržitelství patent, který rozhodoval o pořízení soupisu obyvatel podle jejich víry.¹⁵ V soupisech bylo uvedeno jméno, zaměstnání, věk, náboženské vyznání a předpoklady pro rekatolizaci. Stále však docházelo k perzekucím nekatolíků.¹⁶ Dalo by se říci, že panovníci upevňovali a posilovali své pozice právě prostřednictvím katolické církve. Pokles pracovních sil byl v důsledku enormního snížení obyvatelstva značný. Venkované se

¹³ POHL, W., VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*. 1996: 227.

¹⁴ Srov. POHL, W., VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*, s. 227.

¹⁵ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 344.

¹⁶ Srov. POHL, W., VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*, s. 227.

stávali stále závislejšími na vrchnosti a poddanství se pomalu ale jistě proměňovalo v nevolnictví. V důsledku špatných sociálních podmínek vznikala řada povstání a vzbouření proti vrchnosti. Roku 1680 byl vydán patent císaře Leopolda I. – Ferdinand III. mu svěřil správu Čech – proti vzbouřeným podaným. Patent jasně zakazoval stěžovat si proti vrchnosti panovníkovi a obyvatele odkazoval na krajské hejtmany. O tři měsíce později vydal Leopold I. takzvaný první robotní patent, který upravoval pracovní povinnosti poddaných, které byly doposud definovány vrchností.¹⁷ Patent stanovoval maximálně třídenní robotu v týdnu – s výjimkou období žní a zakazoval práci o nedělích a svátcích, kdy mají poddaní navštěvovat kostel. Dále zakazoval vrchnosti protiprávní výběr daní. Vrchnosti doporučoval křesťanskou laskavost ke svým poddaným. Leopold I. je považován za prvního panovníka, u něhož se objevily prvky osvícenství. Zasadil se o ekonomický růst a samostatnost země. Dalo by se říct, že udělal první kroky k modernímu bankovníctví.¹⁸ Zvyšovala se i úroveň zemědělství a bylo zavedeno trojpolní hospodaření.¹⁹ Budoval nemocnice, chudobince a káznice.

Co se politického smýšlení týče, za vlády Leopolda I. posílila císařská dvorská kancelář a vzrůstala moc císařské rady. Výsledkem vnitrostátní politiky byla centralizace monarchie. Vnitřním nebezpečím byla nestabilní situace v Uhrách. V oblasti zahraniční politiky Leopold I. řešil nebezpečí ze západu – od Francie (boje o španělské dědictví), dále z jihovýchodu – od Osmanské říše (turecké války). S oběma rivaly se již Habsburská monarchie v minulosti setkala.²⁰

Po Leopoldově smrti se ujal moci jeho nejstarší syn Josef I. Jakmile nastoupil k moci, ustanovil komisi pro revizi Obnoveného zřízení zemského a začal připravovat prostor pro reformu státní správy. Snažil se o reformy ústavy, soudnictví, daňového systému a hospodářského zákoníku. Vydal Hrdelní řád Josefa I., kterým sjednotil postupy řízení všech soudů.²¹ Dále označil čarodějnictví za zločin proti státu, trestaný smrtí upálením. Za největší úspěch Josefa I. lze považovat zajištění a prosazení směnečného práva.²² Prosazení směnky

¹⁷ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 344.

¹⁸ Srov. BĚLINA, P., KAŠE, J., MIKULEC, J., VESELÁ, I., VLNAS, V. *Velké dějiny země Koruny české IX.*, s. 224.

¹⁹ Srov. POHL, W., VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*, s. 234.

²⁰ Srov. POHL, W., VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*, s. 242.

²¹ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 359.

²² Srov. VONDRA, R. *České země v letech 1705 – 1792: věk absolutismu, osvícenství, paruk a třírohých klobouků*, s. 145.

jakožto cenného papíru sebou přináší ulehčení v oblasti hospodářských transakcí. Dále bylo přínosem opatření takzvaných berničních knížek, ve kterých stálo, jaká daň připadá na které poddané a kolik již zaplatili.²³

Josef I. nečekaně zemřel roku 1711 a jeho místo zastoupil mladší bratr Karel VI., který byl brzy zvolen římskoněmeckým císařem.²⁴ Země byla zmítána boji, nedostatkem zdrojů a peněz, což císaře nutilo k reformám. Karel VI. devalvoval měnu a zavedl nový daňový systém. Roku 1733 vypukla válka o dědictví polské a země se opět dostala do střetu s obávanou Francií. Roku 1736 začaly boje s dalším, pro Habsburky známým nepřítelem, boje proti Turkům.²⁵ Bojů se zúčastnil i ruský vojenský sbor na základě spojenecké smlouvy z roku 1726. Roku 1738 vydal Karel VI. robotní patent, v jehož rámci upravil pracovní dobu na 10 hodin denně s možným prodloužením v době žní. Dále stanovil poddaným povinnost pracovat i na jiných panstvích v okolí do vzdálenosti 11 kilometrů. Opakovaně zakazoval bouření nevolníků. Vrchnosti vedl k tomu, aby stanovovala úkolové roboty namísto časových, pro lepší produktivitu práce. Zajímal se o vzdělání lidu a uvažoval o možnostech reform na Pražské univerzitě. Obětavým a zároveň největším přínosem Karla VI. bylo vydání pragmatické sankce, potvrzující nedělitelnost habsburského dědictví.²⁶ Při absenci mužského dědice pak směla dědit žena dle stejných zásad. Postupem času přijaly pragmatickou sankci všechny země habsburského soustátí.²⁷ V praxi to znamenalo, že ačkoli Karel VI. neměl mužského následovníka, mohla po jeho smrti roku 1740 na základě pragmatické sankce nastoupit k moci jeho nejstarší dcera Marie Terezie.

1.2 Vláda Marie Terezie v letech 1740-1765

Marie Terezie se na základě pragmatické sankce roku 1740 stala dědičkou habsburské říše, kde se ujala vlády. Nepříjemnou okolností bylo, že ji Karel VI. zcela nezasvětil do

²³ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 361.

²⁴ Tamtéž, s. 362.

²⁵ Srov. BĚLINA, P., KAŠE, J., MIKULEC, J., VESELÁ, I., VLNAS, V. *Velké dějiny země Koruny české IX.*, s. 146

²⁶ Srov. BĚLINA, P., KAŠE, J., MIKULEC, J., VESELÁ, I., VLNAS, V. *Velké dějiny země Koruny české IX.*, s. 189.

²⁷ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 366.

státních věcí a Marie Terezie přebírala vládu neznalá tamějších poměrů. Říše, kterou přebírala, byla rozsáhlá, nesourodá a málo stmelená. Evropské velmoci dokonce uvažovaly o rozpadu monarchie, tím spíše, že na trůn zasedla poměrně mladá žena. Proto jí tehdejší společenské i morální konvence předurčovaly spíše podřízené místo ve společnosti. Tou dobou byla manželkou Františka Štěpána Lotrinského pozdějšího římskoněmeckého císaře, který byl označován jako František I. Marie Terezie svého chotě ke korunovaci doprovodila, císařovnou se však nestala. Bývala označována jako „císařovna – manželka“. Po smrti císaře Františka I. se stal císařem Sváté říše římské jejich syn Josef II. V té době byla Marie Terezie označována za „císařovnu – matku“. František Štěpán Lotrinský sice byl zvolen císařem, ale reálnou moc neměl. Do vlády nezasahoval a věnoval se spíše hospodářským záležitostem.

Marie Terezie se v rané fázi své vlády musela potýkat s intrikami a nekalými praktikami okolních států, které uvažovaly zejména o získání Slezska. Krátce po nástupu Marie Terezie na trůn do Slezska vtrhl pruský král Fridrich II, aniž by vypověděl válku, s cílem anektovat tuto zemi Koruny české.²⁸ Prusko brzy ovládlo Slezsko a začala takzvaná první válka slezská, která měla dvouleté trvání. Roku 1741 vytáhl na Čechy také bavorský kurfiřt Karel Albrecht Bavorský, který byl v Praze dokonce vyhlášen českým králem jako Karel III. a část české šlechty ho přijala. K oficiální korunovaci nedošlo, protože korunovační klenoty byly ve Vídni. Novému českému králi důvěřovalo 486 členů české stavovské společnosti, oproti tomu přízeň Marii Terezii zachovali Lobkovicové, Schwarzenberkové, Kounicové a Lichtenštejnové.²⁹ Roku 1743 přijala Marie Terezie v Chrámu svatého Víta v Praze královskou českou korunu od olomouckého biskupa hraběte z Lichtenštejna. To znamená, že poprvé v českých dějinách byla korunována žena. Zároveň tak byl definitivně vyřešen státoprávní problém, související se sporem ohledně pragmatické sankce. Vzápětí byla z Čech vypuzena bavorská i francouzská vojska a Marie Terezie jasně převzala vládu v Čechách. Přes řadu mocenských sporů a vojenských porážek habsburských vojsk roku 1745 Marie Terezie neustoupila, protože nechtěla přijít o své území. Mírová smlouva byla podepsána na mírovém kongresu v Cáchách v rámci ujednání o ukončení války o rakouské dědictví.³⁰ Všechny evropské státy zde uznaly platnost pragmatické sankce a Habsburkové přišli o Slezsko a Kladsko. Marie Terezie vládla jako královna uherská, královna česká,

²⁸ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny zemí koruny české v datech*, s. 378.

²⁹ Tamtéž, s. 381.

³⁰ Tamtéž, s. 390.

arcivévodkyně rakouská a vévodkyně parmská a dále působila v řadě dalších, menších územních celků.³¹

Ačkoli Marie Terezie relativně úspěšně obhájila své dědické právo, její země byly zmítány následky bojů. Klesaly státní příjmy a velké množství finančních prostředků nutně odcházelo do výdajů na armádu. Udržení početné a akceschopné armády bylo nezbytné pro udržení bezpečnosti a samostatnosti země. Z toho plyne, že dobře zabezpečená země mohla prosperovat uvnitř. Pro zajištění dostatku vojenských sil slíbila Marie Terezie osvobození od povinnosti platit daně a nevolnictví všem, kteří vstoupí do armády a půjdou do války. Toto byl jeden z prvních pokusů o reformy, kterými se Marie Terezie zapsala do dějin. Hlavními cíli panovnice bylo udržení bezpečnosti země pomocí silné armády a zefektivnění uspořádání habsburské monarchie.³²

Marie Terezie si sama spravovala finanční prostředky a zjišťovala tím řadu možných problémů. Soudobé stavovské uspořádání považovala za nevhodné a špatné, jejich důsledkem byla totiž dlouhodobá neschopnost zajištění prosperity a obecného prospěchu. Marie Terezie podepsala roku 1748 takzvanou smlouvu o desetiletém recesu, díky níž získala možnost výběru berně po dobu deseti let.³³ Výhodný byl ústup od schvalování stavovskými zemskými sněmy. Těm se to pochopitelně nelíbilo, protože se tím vzdaly jedné ze svých výsad a pravomocí. I přes jejich odpor panovnice rozhodla o nutnosti získání finančních prostředků na velkou armádu, která musí být udržována i v době míru. Jak popisuje Čapka:³⁴ „...došlo k přesnému odlišení vrchnostenské kontribuce od poddanské berně...“, čehož bylo dosaženo zpřísněním předpisů k výběru daní a zároveň vedením exekucí. Termíny odvodů byly relativně stálé. Kvůli stížnostem poddaných byl v Praze založen speciální soud, jehož nedílnou součástí bylo bezplatné zastupování poddaných při sporech s majetnější vrchností.³⁵ Oddělení soudní moci od moci politické bylo v té době značně náročné, jelikož rozporovalo

³¹ Srov. BĚLINA, P., KAŠE, J., MIKULEC, J., VESELÁ, I., VLNAS, V. *Velké dějiny země Koruny české IX*. 2011, s. 191.

³² Srov. VONDRA, R. *České země v letech 1705 – 1792: věk absolutismu, osvícenství, paruk a třírohých klobouků*, s. 80.

³³ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 389.

³⁴ Tamtéž, s. 389.

³⁵ Tamtéž, s. 390.

dlouhodobé a zažité zkušenosti.³⁶ V Brně byl nově ustanoven soudní a politický senát. Na Moravě se tak soudnictví odloučilo od politické správy. Tento senát, stejně jako český justiční konses, se nakonec podřídil později zřízenému nejvyššímu soudnímu dvoru. Z toho vyplývá, že stavové začínali ztrácet vliv nad soudnictvím, které se tak stávalo váženějším a spravedlivějším.³⁷ V Brně dále vznikla Úvěrní banka, která se stala nejvýznamnějším finančním ústavem v českých zemích. Krajské úřady byly „postátněny“, tedy se staly druhou hlavní složkou veřejné správy. Úřad byl každoročně obnovován a působila zde šlechta. Krajské rozdělení mělo zajistit vytvoření stejně velkých, samostatných a konkurence schopných krajů.³⁸ Marie Terezie se zasloužila také o vydání celního řádu, který zajišťoval odstranění poplatků a relativně bezproblémové přechody mezi Čechami, Moravou a Slezskem. Toto lze považovat za velký přínos. Vysokými cly naopak chránil domácí výrobu, a to zejména před dovozy z pruského Slezska, jehož ztráta Marii Terezii stále tížila. Roku 1753 podepsala panovnice patent o soupisu obyvatelstva v rakouské monarchii. V následujícím roce bylo uskutečněno první sčítání obyvatel monarchie. Od roku 1762 již byly soupisy obyvatel prováděny každoročně.

Navzdory vladařským povinnostem nezanedbávala Marie Terezie povinnosti mateřské. S Františkem Štěpánem Lotrinským měli 16 dětí, z nichž nejznámějšími – zejména kvůli sňatkové politice a pozdějšímu nástupu k moci – jsou Josef II., Leopold II., Maxmilián František, Marie Amálie, Marie Josefa, Marie Alžběta a Marie Antoinetta.³⁹ Roku 1765 zemřel v Innsbrucku choť Marie Terezie František Štěpán. Doba po smrti Františka I. byla do značné míry určována spoluvládou Josefa II.⁴⁰ Oba vladaři, matka a syn, se totiž v řadě věcí významně neshodovali. O tom, že nešlo o pouhý střet zájmů dvou generací, uvedu v následující kapitole.

1.3 Období společné vlády Marie Terezie a Josefa II.

Po smrti Františka Štěpána Lotrinského roku 1765 se stal ve věku 24 let císařem Josef II. Po boku své matky Marie Terezie se ujal spoluvlády nad zemí. Josef II. na sebe

³⁶ Srov. VONDRA, R. *České země v letech 1705 – 1792: věk absolutismu, osvícenství, paruk a třírohých klobouků*, s. 81.

³⁷ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 390.

³⁸ Tamtéž, s. 390 – 391.

³⁹ Viz BĚLINA, P., KAŠE, J., KUČERA, J., P. *Velké dějiny země Koruny české X*.

⁴⁰ Srov. POHL, W., VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*, s. 313.

poprvé upozornil roku 1761 literárním dílem „Sny“. Sama Marie Terezie byla překvapená nadčasovostí díla a způsobem, jakým Josef II. dokázal koncipovat a definovat svou vizi státu.⁴¹ Josefovy ideály vycházely z myšlenek absolutní moci panovníka. Jak pochvalně pravila Marie Terezie, dílo „Sny“ neobsahovalo sny, ale jasné revoluční ideje. Josef II. často cestoval do zahraničí, jak se patřilo pro panovníka osvícenského absolutismu. Dalo by se říci, že cestování bylo jedním z nejdůležitějších charakterových atributů Josefa II. Jeho politika byla dokonce označována jako politika z poštovního kočáru.⁴² Tento způsob vlády mu byl veřejností často vyčítán. Žil poměrně skromným životem, dokonce cestoval inkognito jako hrabě Falkenstein a odmítal život u dvora. V neposlední řadě lze opakované cesty vykládat jako možný útěk před neustupujícím konfliktem s Marií Terezií. Matka a syn si v otázkách vládnutí nerozuměli. Marie Terezie Josefovi II. často vyčítala, že jeho ideje příliš pohrdají lidmi. Ač měl Josef II. řadu reformních nápadů, byl matkou, mající stále v politice rozhodující slovo, spíše brzděn.⁴³ Množství reforem Josefa II. vzniklo za vlády Marie Terezie, leč prosazeny v plné síle byly až po její smrti.

Josef II. se na cestách setkával často s obyčejnými, prostými lidmi. Znal jejich problémy a zajímal se o jejich řešení. To bylo u panovníka velkou – a často nechápanou – novinkou. Jeho lidské smýšlení bývá v literatuře bohatě dokládáno popisem činu, kdy v moravské vsi Slavíkovice vyoral pluhem rolníka Trnky dvě brázdy, za což mu zde byl postaven pomník.⁴⁴ Cesty Josefa II. vedly k uvažováním nad smysluplností soudobé roboty a nevolnictví. Josef II. dospěl k názoru, že i přes stanovené patenty je roboty závislá na vůli pánů. Z toho plynul nesnášenlivý postoj k práci, viditelný napříč společností. Roku 1775 Marie Terezie vypracovala nový robotní patent, vzniklý v důsledku selských nepokojů a rebelií.⁴⁵ Robotní patent rozdělil poddané do 11 tříd dle majetku, který vlastnili. Na základě tohoto rozdělení bylo reformováno i berní zatížení poddaných – odváděli daně úměrné jejich příjmu a majetku. Dříve upadající zemědělská malovýroba značně vzkvétala, protože majitelé půdy měli více času na obdělávání půdy vlastní.

⁴¹ Srov. POHL, W., VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*, s. 317.

⁴² Tamtéž, s. 319.

⁴³ Tamtéž, s. 313.

⁴⁴ Tamtéž, s. 319.

⁴⁵ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 411.

V období spoluvlády Marie Terezie a Josefa II. došlo i k dalším pokusům o odčinění ztráty Slezska z doby rané vlády panovnice. Možná právě proto, že se Marie Terezie nechtěla smířit se ztrátou, na které měla dědické právo a které jí bylo násilím odebráno, se opět začalo schylovat k bojům. Krátkodobě se dohodla s Francií a Ruskem na spolupráci v boji proti pruskému Fridrichu II. Prusko zas dojednalo spojeneckou smlouvu s Anglií o vzájemné neutralitě. Přes řadu porážek se Prusku podařilo zachovat si své mocenské postavení. Po smrti ruské carevny Alžběty, která si s Marií Terezií notovala ve společné nechuti proti Prusku, odstoupilo Rusko z aliance. Tím byly značně oslabeny zdroje monarchie, Slezsko se tedy Marii Terezií opět nepodařilo získat. Spor o Slezsko je historiky označován za velmi krvavý a finančně ztrátový konflikt.⁴⁶ Ani sedmiletá válka tedy ztrátu Slezska nevyřešila.

Možnost kompenzace se Marii Terezií naskytla až roku 1772 při prvním dělení Polska, kdy získala pro Rakousko Halič a Vladimírsko, které tehdy obývalo na 30 milionů lidí.⁴⁷ Marie Terezie nesouhlasila s morálním kontextem dělení Polska. Nechácala, proč o něj má přijít, když jej vždy podporovala. Fridrich II. při získávání části Polska Marií Terezií o panovnici cynicky poznamenal, že „Plakala, ale brala“.⁴⁸ Josef II. roku 1773 cestoval přes Banát a Halič, kde se snažil anektovat Bukovinu a dohodnout takzvaný kücük – kajnardžský mír mezi Osmánskou říší a Ruskem.⁴⁹ Kromě značných územních zisků se Josef II. zasloužil o významný rozvoj dopravní infrastruktury a zpřístupnění Sedmihradska a Halič-Vladimírsko. Opravy a vznik cest odjakživa patřily k takzvané zemské povinnosti vrchností.⁵⁰ Z toho také vyplývalo jejich právo vybírat mýtné. Josef II. si uvědomoval potřebu výstavby komunikací jednak jako službu svému lidu, dále jako možnost pro rozvoj ekonomické prosperity země.

Doba druhé poloviny 18. století bývá nazývána osvícenstvím. Osvícenství zasáhlo skoro celou Evropu, přičemž málokteré období působí na veřejné mínění a společenský vývoj tak silně. Osvícenští panovníci kladli důraz zejména na svobodu, toleranci a humanitu.⁵¹ U Marie Terezie i Josefa II. jsou prvky osvícenství viditelné – například v úpravách robotních

⁴⁶ Srov. POHL, W., VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*, s. 308 – 309.

⁴⁷ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 407.

⁴⁸ Srov. POHL, W., VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*, s. 309.

⁴⁹ Tamtéž, s. 309.

⁵⁰ Srov. PETRÁŇ, J., PETRÁŇOVÁ, L., ŠIMEK, E., VOGELTANZ, J. *Dějiny hmotné kultury II. Kultura každodenního života od 16. do 18. století*, s. 909 – 910.

⁵¹ Srov. STÖRIG, H. J. *Malé dějiny filosofie*, s. 291.

patentů Marie Terezie, nebo při cestování Josefa II., jeho komunikaci a pomáhání prostému lidu. Snažili se o zajištění slušného živobytí a lidské důstojnosti pro všechny své poddané bez výjimky. Díky prosazování obecného blaha se dostávala zejména Marie Terezie do častých sporů se šlechtou. Ta si totiž dobře uvědomovala, jaké důsledky pro ně samotné může mít omezení pracovní doby poddaných či definitivní zrušení nevolnictví. V českých zemích nebylo mezi pobělohorskou dobou a válkami o země Koruny české adekvátní sociální prostředí ani vzdělanostní instituce jakožto základna pro rozvoj vědy, jak tomu jinde v Evropě bylo.⁵² Spoluvládci si to uvědomovali a snažili se o prosazení řady reforem, čímž chtěli do budoucna zajistit zemi větší prosperitu. Osvícenství přináší nahrazení latiny živým spisovným jazykem. Pro českou vzdělanost nebylo jiné cesty, než přechodu ke spisovné němčině.⁵³ Osvícenská politika usilovala o to, aby se němčina stala jazykem úředních jednání – tedy jednotícím poutem státní moci. Hlavním cílem osvícenství bylo připravit jedince pro život tak, aby prospíval své vlasti a současně byl šťastný. Osvícenci uvažovali, že nahrazení klasických jazyků jazyky živými a poukázání na význam mateřského jazyka prospěje zemi i lidem.⁵⁴

Základním předpokladem tvorby a zavádění reforem bylo jasné vymezení kompetencí státu a církve.⁵⁵ Ideály osvícenského absolutismu a současného postavení katolické církve v zemi nedokážou jít ruku v ruce, vždy půjdou v rozporu.⁵⁶ Papežská kurie, považovaná za základní řídicí centrum církevního dění, nemůže být korigována státem. Stát totiž nemá kompetence k usměrňování aktivit církve. Marie Terezie dokázala částečně omezit moc katolické církve, aniž by zpochybnila její přínos společnosti a užitečnost. Nikdy nevystupovala vyloženě proti náboženství, spíše se snažila integrovat a zapojovat církve do věcí státních. Toto souznění může být demonstrováno na výstavbě nemocnic či chudobinců, vystavěných s podporou státu, ve kterých působili aktivní členové církve. Dále považuji za nezbytné zmínit velkou odvalu panovnice, která projevila snahu o změnu v oblasti dohledu státu nad církevním majetkem.

⁵² Srov. HAUBELT, J. *České osvícenství*, s. 26.

⁵³ Tamtéž, s. 28.

⁵⁴ Srov. JŮVA V., JŮVA V. ml. *Stručné dějiny pedagogiky*, s. 31.

⁵⁵ Srov. POHL, W., VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*, s. 300 – 306.

⁵⁶ Srov. STÖRIG, H. J. *Malé dějiny filosofie*, s. 288.

Za jeden z nejvýznamnějších činů oné doby rozhodně považujeme zrušení jezuitského řádu z roku 1773.⁵⁷ Došlo k tomu vydáním Buly papeže Klimenta XIV. *Dominus ac redemptor noster*. Z toho plyne, že světským vládám bylo umožněno rozhodnout o majetku řádu. Habsburský dvůr v Praze Bulu s radostí přivítal, jelikož svým obsahem přispívala k omezování církevního vlivu a moci. Marie Terezie zanedlouho vydala směrnici, konkretizující obecné zásady. „*Zrušením Tovaryšstva Ježíšova definitivně skončil déle než sto let trvající protireformační hon na české knihy.*“, doplňuje Čapka.⁵⁸ Josef II. přispěl jeho prosazením k vyvlastnění majetku jezuitského řádu. Jezuitskému řádu bylo možné připsat k dobru téměř výlučnou péči o školství v zemích katolické Evropy.⁵⁹ Po zrušení jezuitského řádu bylo na místě, aby se péče o vzdělanost svých obyvatel ujal stát. Toto tvrzení vlastně koresponduje s myšlenkami osvícenství.⁶⁰ Marie Terezie si uvědomovala, že politického i hospodářského růstu nedosáhne bez všeobecně vzdělaných lidí i specificky vzdělaných odborníků dané profese.⁶¹ Dokonce dospěla k názoru, že není možné v reformách pokračovat, dokud nebude do života běžných obyvatel vzneseno vzdělání. Školské reformě Marie Terezie, zavedení školní docházky a náplni vzdělání i výchovy se budu v práci podrobněji zabývat od kapitoly 2.4.

Pokusím-li se zhodnotit přínos vlády Marie Terezie jako samostatné panovnice, i v době spoluvlády s Josefem II., zjišťuji, že vybudovala ze zemí soudobé habsburské monarchie jednotný politicky, nábožensky, filosoficky, ekonomicky, sociální a autonomní celek. Její reformy přinesly zemi značnou prosperitu. Vytvořila půdu pro samostatnou vládu syna Josefa II, který se po její smrti roku 1780 stal jediným panovníkem habsburského soustátí.

1.4 Samostatná vláda Josefa II. v letech 1780-1790

Jediným suverénním vládcem se po smrti Marie Terezie stal Josef II., který již měl s vládnutím bohaté zkušenosti a možná ještě bohatší vize, které nyní mohl realizovat. Osvícenský absolutismus byl na vrcholu a Josef II. prosazoval řadu reforem a upravoval

⁵⁷ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny zemí koruny české v datech*, s. 408.

⁵⁸ Tamtéž, s. 408.

⁵⁹ Srov. KÁDNER, O. *Stručné dějiny pedagogiky*, s. 20.

⁶⁰ Srov. STÖRIG, H. J. *Malé dějiny filosofie*, s. 291.

⁶¹ Srov. POHL, W., VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*, s. 303.

reformy dřívější, na kterých se s Marií Terezií problematicky shodovali. Reformy Josefa II. vycházely z potřeb státu i společnosti. Pomáhaly občanům země a zároveň upevňovaly a posilovaly vojenskou i hospodářskou moc státu. První rok vlády Josefa II. byl ve znamení reform. Neúnavná reformní činnost Josefa II. byla dokonce nazvána Josefinismem.⁶² Tou nejzásadnější reformou bylo vydání takzvaného tolerančního patentu 20. října roku 1781.⁶³ Toleranční patent se vztahoval výhradně na země české a rakouské, v ostatních zemích habsburské monarchie byl zaveden později. Patentem byla veřejně přiznána náboženská tolerance pro tři nekatolická náboženská vyznání. Konkrétně se jednalo o uzákonění snášenlivosti vůči luterství, kalvinismu a pravoslavnému křesťanství. Devizou katolického křesťanství bylo nadále privilegované postavení, plynoucí ze statutu státního náboženství.⁶⁴ Nekatolická tolerovaná náboženská vyznání byla sice oficiálně snášena, ale svým způsobem zatížena jistou formou diskriminace. Jejich náboženské obřady mohly být vykonávány pouze soukromě. Modlitebny a školy mohly být zřízeny výhradně tam, kde bylo minimálně sto rodin stejného vyznání. Z občanského hlediska ovšem měli nekatolíci stejná práva jako katolíci křesťané. Tím rozumíme, že směli vlastnit nemovitý majetek, nabývat práva měšťanského i mistrovského a dosahovat akademických hodností. Významným úspěchem byla i možnost přijetí nekatolíků do státních služeb.

1. listopadu 1781 se Josef II. zasadil o zrušení tuhého poddanství – tedy nevolnictví. Marie Terezie se zrušení nevolnictví bála a razantně jej odmítala v důsledku obav o ekonomickou prosperitu země.⁶⁵ Uvažujeme, že Josef II. přemýšlel o zrušení tuhého poddanství již dříve, ale neshody s matkou mu nedovolily reformu uskutečnit – proto vydal zmíněný patent krátce po její smrti. Vzhledem k opatřením, která již učinila Marie Terezie (úprava robotních povinností, berní patent), se dostalo soudobé selské společnosti života v lepších podmínkách, než které doposud měla. Naskytla se jim možnost svobodné volby povolání, dále mohli svobodně uzavírat sňatky bez svolení feudálního pána, opouštět panství, vysílat své děti na studia a dokonce disponovat vlastním majetkem.⁶⁶ Z poddaných se stali lidé svobodní. Díky zrušenému nevolnictví dokázala země rychleji modernizovat svou

⁶² Viz POHL, W., VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*, s. 321.

⁶³ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 416.

⁶⁴ Tamtéž, s. 416.

⁶⁵ Srov. POHL, W., VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*, s. 324.

⁶⁶ Tamtéž, s. 324.

hospodářskou a zemědělskou činnost. Habsburské soustátí tedy mohlo prosperovat i v těchto oblastech.

Dalším významným činem císaře Josefa II. bylo zrušení všech klášterů, které se nevěnovaly vzdělávání, vyučování, vědě, či nedisponovaly péčí o nemocné a potřebné. Majetek klášterů měl: „... *být sekularizován ve prospěch náboženství a lásky k bližnímu.*“⁶⁷ Tímto nařízením jen dokládal své osvícenské myšlení. Řeholníci zrušených klášterů obvykle nadále působili v duchovní správě. Někteří vstoupili do jiného domácího či zahraničního kláštera. Reformy vrcholily změnami ve vzdělávání duchovních. Biskupské semináře byly nahrazeny státními generálními semináři pro celou zemi. Bohoslovci se zde vzdělávali v duchu náboženské snášenlivosti.⁶⁸ Josefovy reformy pokračovaly rušením mužských i ženských klášterů, takzvaných žebravých a rozjímavých řádů. Z jejich jmění byl zřízen náboženský fond, který byl využíván k financování nových a funkčních farností. Reformu dovršil upravením doposud nevymezených poměrů mezi státem a církví, když umožnil začlenění duchovních do státní správy.⁶⁹

Josef II. se snažil reformovat a vylepšit i soudobý právní systém. Roku 1787 vstoupil v platnost první díl jednotného občanského zákoníku.⁷⁰ Zákoník platil stejně pro příslušníky všech stavů a upravoval zejména problémy, které řeší současné rodinné právo. Dále uvedl v platnost Všeobecný zákoník o zločinech a trestech, který striktně upravoval a vymezoval řešení kriminálních a politických zločinů. Přestože byly přenechány některé fyzické tresty, měly rozsudky spět zejména k převýchově pachatele trestného činu. Jako činné orgány trestního soudnictví fungovaly v jednotlivých krajích takzvané kriminální soudy.

Ač se Josef II. jevil jako dokonalý panovník, ve válce, kterou vypověděl Turecku, tvrdě neuspěl. Sám vedl takřka čtvrtmilionovou armádu, se kterou vtrhl do jižních Uher. Zde byla armáda částečně zničena epidemií tyfu. Zároveň nastala její demoralizace v důsledku neschopného vedení.⁷¹ Císař raději vedení předal generálu Ernstu Gideonovi von Laudon,

⁶⁷ ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 324.

⁶⁸ Srov. KÁDNER, O. *Stručné dějiny pedagogiky*, s. 50.

⁶⁹ Srov. BĚLINA, P., KAŠE, J., KUČERA, J. P., *Velké dějiny země Koruny české X.*, s. 119.

⁷⁰ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 423.

⁷¹ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 424.

který se zasloužil o příznivý obrat ve válce, popisují Bělina, Kaše, Kučera.⁷² Po výhře získal od císaře Josefa II. obrovské uznání i adekvátní hmotné ocenění.

Josef II. zemřel roku 1790 ve Vídni. Ačkoli měl velké sympatie lidu své země, ke konci jeho vlády se začala bouřit šlechta s požadavky na obnovení stavovského zemského zřízení. Panování Josefa II. považujeme za vrchol takzvaného osvícenského absolutismu.⁷³ Přes nesporný přínos josefinismu býval císaři vytýkán způsob prosazování reform. Bělina, Kaše a Kučera⁷⁴ zdůrazňují, že zejména šlechta měla problém s nedodržováním obyčejů a tradic. Na trůn usedl syn Marie Terezie a Josefův mladší bratr Leopold II. Přestože osvícenské myšlenky Josefa II. respektoval i sdílel, nedokázal se ubránit tlaku šlechty a katolické církve a udělal řadu ústupků v zájmu uklidnění situace, popisuje Čapka.⁷⁵ Josefovy nejvýznamnější reformy zůstaly zachovány. Současná historie na Josefa nahlíží z pohledu vrcholného osvícenského absolutismu. Josef II. se těšil velké přízni svého lidu, jemuž dokazoval svou náklonnost obětavými činy, o kterých se vyprávěly legendy. Josefínské reformy, zejména církevní reformy a odloučení církve od státu, jsou směrodatné a neodmyslitelné pro dobu 19. i 20. století.⁷⁶

⁷² Srov. BĚLINA, P., KAŠE, J., KUČERA, J, P., *Velké dějiny země Koruny české X*, s. 110.

⁷³ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*. 1999: 425.

⁷⁴ Srov. BĚLINA, P., KAŠE, J., KUČERA, J, P., *Velké dějiny země Koruny české X*, s. 114.

⁷⁵ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 425.

⁷⁶ Srov. POHL, W., VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*, s. 334.

2. Reformy Marie Terezie a Josefa II. (1740-1790)

Vládnutí v habsburském soustátí lze, jak jsem již zmínila, rozdělit do tří etap. Každá z nich je provázena řadou rozličných reformních opatření. Na jednotlivých reformách je vždy podepsán duch doby. Považuji za nezbytné uvažovat v politicko-historickém kontextu reforem v rané fázi vlády Marie Terezie. Zásadní je i odlišnost postojů Marie Terezie a Josefa II. v období jejich společné vlády. Na reformách samostatné vlády Josefa II. se bez pochyb podepsal vliv osvícenství.

V následujících kapitolách se budu podrobněji zabývat jednotlivými reformami Marie Terezie a Josefa II. ve zmíněných třech etapách vládnutí. Hlavním tématem práce jsou reformy školské. Předpokládám určitou provázanost mezi všemi reformními opatřeními. Proto nejprve nastíním všechna významná soudobá opatření, posléze se podrobně zaměřím na zkoumání reforem školských.

2.1 Reformy Marie Terezie v rané fázi její vlády (1740-1765)

Na počátku kapitoly stručně připomeneme historický, sociální a filosofický kontext doby. Čtenář tak lépe pochopí důvody, vedoucí k reformám. Období samostatné vlády Marie Terezie datujeme lety 1740-1765.

Počátek vlády Marie Terezie byl spojen s pragmatickou sankcí.⁷⁷ Marie Terezie nastoupila vládu po smrti svého otce Karla VI. 20. října 1740.⁷⁸ Ačkoli se Karel VI. domníval, že předává dceři a Františku Štěpánovi perspektivní a životaschopné soustátí, opak byl pravdou. Tehdejší vladař nepočítal s okolními velmocemi, které si brousily zuby na habsburské dědictví. To se zdálo snadnou kořistí, nástup mladé panovnice k vládě se jim jevil jako obrovská slabina rakouské monarchie. V prvních letech vlády se Marie Terezie potýkala s řadou intrik okolních panovníků. Asi největší problémy po stránce mocenské i osobní měla s pruským králem Fridrichem II., který měl eminentní zájem o Slezsko. Habsburské soustátí v důsledku častých bojů strádalo po sociální i kulturní stránce. Marie Terezie tušila možné problémy, plynoucí nejen z plenění její země, ale i ze soudobé kvality života občanů. Rozhodla se pro uskutečnění řady významných reformních opatření. Domnívám se, že se panovnice zabývala obecným blahem svého lidu také proto, že sama zažila řadu útrpných

⁷⁷ Srov. POHL, W., VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*, s. 269.

⁷⁸ Srov. BOGDAN, H. *Historie Habsburků. Sedm století rodu*, s. 136.

životních událostí, jako například úmrtí otce, několika dětí, manžela a dokázala si představit, jak může její lid, který v bojích též ztratil mnohé blízké, trpět. V rané fázi vlády Marie Terezie považují za stěžejní:

- a) sociální reformy, zejména v oblasti státní správy a právního systému,
- b) hospodářské reformy a opatření, cílené na obecné blaho poddaných,
- c) zdravotní reformy, upravované Generálním zdravotním řádem,
- d) reformy školství v kontextu náboženských reforem.⁷⁹

Reformy Marie Terezie byly později označovány jako tereziánské reformy.

2.1.1 Reformy v oblasti státní správy

V průběhu nemalého množství bojů, které přišly s nástupem Marie Terezie k moci, získala panovnice řadu politických zkušeností. Brzy si uvědomila, že uskutečnění reforem v oblasti státní správy je nezbytné. Reformy vycházely zejména z filozofických principů osvícenství.⁸⁰ Jednou ze základních myšlenek osvícenství je tvrzení, že panovník může prostřednictvím vhodně formulovaných zákonů a reforem zajistit obecný blahobyt obyvatel své země. Z toho vyplývá chápání vlády jakožto služby, tvořící obecné blaho lidstva.

Reformy státní správy byly tvořeny Marií Terezií ve spolupráci s řadou poradců. Asi nejznámějším a pravděpodobně i nevlivnějším z nich byl rakouský politik, pocházející ze slavného rodu Haugviců - hrabě Fridrich Wilhelm Haugwitz, který se později stal prvním rádcem panovnice. Fridrich Wilhelm Haugwitz působil nejprve ve Slezsku ve vedení kontribučního systému.⁸¹ Po slezské válce se však musel z Vratislavi vrátit do Opavy. Zde začal působit na Královském úřadě jako první prezident a začal Marii Terezií předkládat podrobné a poměrně konkrétní návrhy reforem. Jeho návrhy byly charakteristické směřováním proti stavovské autonomii úřadů, respektive stavovské zemské správě a zemským řízením.⁸² Fridrich Wilhelm Haugwitz a Marie Terezie pojali za vlastní stanovisko, že finanční

⁷⁹ Viz POHL, W., VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*, s. 306 – 307.

⁸⁰ Srov. STÖRIG, H. J. *Malé dějiny filosofie*, s. 262 – 291.

⁸¹ Srov. HLEDÍKOVÁ, Z., JANÁK, J., DOBEŠ, J. *Dějiny správy v českých zemích od počátku státu po současnost*, s. 141 – 142.

⁸² Tamtéž, s. 142.

a politická sféra k sobě patří a pro zajištění obecného blahobytu lidstva by měly jít ruku v ruce pospolu. „*Základním principem Haugwitzova pojetí reformy bylo spojení správního a finančního zřízení do jednoho celku.*“⁸³ V tomto duchu se tedy ubíraly reformy státní správy po dlouhou řadu let.

Marie Terezie zřídila v prvních letech své vlády takzvanou Dvorskou a státní kancelář.⁸⁴ Ta byla rozdělena do dvou částí, přičemž se první sekce zabývala zahraniční politikou a zájmy císařského domu a druhá sekce záležitostmi vnitřními a věcmi soudnictví. Roku 1742 dále vznikl v Opavě Generální daňový výběrčí úřad.⁸⁵ Roku 1745 došlo ke zřízení Nejvyššího revizního soudu.⁸⁶ Téhož roku se Marie Terezie relativně úspěšně pokusila o centralizaci vojenského úřadu do Dvorské válečné rady.⁸⁷ Pro rok 1746 bylo v rámci správních reforem typické vytvoření centrálních dvorských orgánů pro správu mincovního a horního regálu.⁸⁸ Z reforem, jak jsem je zde nastínila, plyne snaha o směřování správních a finančních záležitostí do jednoho místa. Stavovské orgány, které měly dříve řadu správních a finančních věcí na starosti, tak ztráceli na síle. Jejich moc oslabovala a země byly řízeny centrálně z Vídně. Stavovské uspořádání totiž nedokázalo zajistit obecný blahobyt a finanční prostředky, jak to měla Marie Terezie v úmyslu. Se stavovskými orgány se panovnice a její rádce Fridrich Wilhelm Haugwitz nakonec dokázali domluvit na jistém kompromisu ohledně konkrétní výše daní, způsobů a metod jejich výběru.⁸⁹ Předpokládám, že správě země tak nastolili relativní spokojenost. I přesto za poměrně krátkou dobu došlo k řadě stavovských povstání.

Další vlna důležitých správních reforem v Habsburském soustátí byla odstartována rokem 1749, kdy byla politická a finanční správa definitivně spojena v jeden autonomní celek. K tomu došlo zřízením nového ústředního orgánu s názvem Direktorium pro veřejné

⁸³ TAPIÉ, V. L. *Marie Terezie a Evropa*, s. 116.

⁸⁴ Tamtéž, s. 116.

⁸⁵ Srov. HLEDÍKOVÁ, Z., JANÁK, J., DOBEŠ, J. *Dějiny správy v českých zemích od počátku státu po současnost*, s. 142.

⁸⁶ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny zemí koruny české v datech*, s. 385.

⁸⁷ Srov. HLEDÍKOVÁ, Z., JANÁK, J., DOBEŠ, J. *Dějiny správy v českých zemích od počátku státu po současnost*, s. 142.

⁸⁸ Tamtéž, s. 143.

⁸⁹ Srov. TAPIÉ, V. L. *Marie Terezie a Evropa*, s. 160 – 161.

a finanční záležitosti – Direktorium in publicis et cameralibus,⁹⁰ které je též označováno jako Ředitelství pro záležitosti administrativní a finanční.⁹¹ Zmíněný centrální orgán odstranil původní českou a rakouskou dvorskou kancelář, která byla zaměřena právě na politickou a finanční správu zemí. Fridrich Wilhelm Haughwitz se postavil do čela Direktoría.

Název úředního orgánu byl později změněn na Spojenou dvorskou kancelář česko-rakouskou. Její přednosta pak získal titul český nejvyšší a rakouský první kancléř. Tento centrální úřad – i přes množství proměn, kterými prošel – fungoval v různých podobách téměř 100 let, zanikl až roku 1848.⁹² Se zřízením Direktoría bylo odstraněno doposud výlučné postavení České a Rakouské dvorské kanceláře. Zemští stavovští úředníci dále působili v pozicích podřízených zemské a vídeňské správě. Místo Královského místodržitelského úřadu byla zřízena Královská reprezentace a komora v Praze, která zastávala vrcholný politický a hospodářský úřad Českého království.⁹³ Tato zemská vláda byla samozřejmě také podřízena vídeňskému Direktoriu. Podobný orgán byl založen i na Moravě a nahradil tak moravskou zemskou vládu. Zmíněné zemské správní úřady byly roku 1763 přejmenovány na zemská gubernia, ale jejich působnost zůstala bez větších změn. Justice byla definitivně oddělena od politické a finanční správy. Byl zaveden Nejvyšší soudní dvůr, dohlížející na jednotné procesní řízení u nižších instancí soudnictví.⁹⁴ Nejvyšší soudní dvůr měl zakázáno rozlišovat původ souzeného – myšleno šlechtický či nešlechtický původ. S tímto se v historii habsburského soustátí setkáváme prvně. Do soudnictví se tu začíná promítat důsledná snaha panovnice o dosažení spravedlnosti pro všechny.

S ohledem na historický kontext sedmileté války (1756-1763) výše popsané tereziánské správní reformy nepřinesly výsledky, jež byly očekávány. Marie Terezie tedy začala hledat další prostředky pro navýšení finančních prostředků zemí Habsburského soustátí. Byly vypsané nové nepřímé daně a pronájmy nejrůznějších monopolů.⁹⁵ V Čechách byla zřízena komise J. F. V. Larische, vyšetřující příčiny berních nedoplatků. Na základě

⁹⁰ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny zemí koruny české v datech*, s. 390.

⁹¹ Srov. HLEDÍKOVÁ, Z., JANÁK, J., DOBEŠ, J. *Dějiny správy v českých zemích od počátku státu po současnost*, s. 143.

⁹² Tamtéž, s. 390.

⁹³ Srov. HLEDÍKOVÁ, Z., JANÁK, J., DOBEŠ, J. *Dějiny správy v českých zemích od počátku státu po současnost*, s. 391.

⁹⁴ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny zemí koruny české v datech*, s. 357.

⁹⁵ Srov. TAPIÉ, V. L. *Marie Terezie a Evropa*, s. 161.

výstupů z její zprávy vídeňská vláda vydala řadu nařízení o kontrole poddanské půdy, čítající i odškodňování poddaných za zabraný rustikál. Ostře zasahovala v místech, kde bylo s poddanými zacházeno nepřiměřeně krutě.⁹⁶ S rokem 1760 se pojí vznik nové státní rady jakožto nejvyššího ústředního orgánu habsburské monarchie. Zmíněná státní rada vznikla na podnět hraběte V. A. Kounice⁹⁷ a tvořili jí státu oddaní úředníci, zabývající se vnitřními záležitostmi dědičných zemí.⁹⁸ Správní reformy byly tou dobou prováděny hlavně v rakouských a českých zemích.

Na závěr kapitoly o správních reformách bych ráda zmínila jejich dopad na triviální vzdělávání. Vzdělanost obyvatelstva se zvyšovala ruku v ruce se sociálním vzestupem nižších vrstev díky správním reformám. Těmto vrstvám totiž bylo dopřáno vzdělání, protože Marie Terezie považovala výchovu výkonného služebnictva v instituci za zásadní.⁹⁹ Dále se prostřednictvím vzdělávání co nejširšího obyvatelstva snažila o kulturní vzestup svých zemí prostřednictvím řady slavností.¹⁰⁰ Šlechtický původ nebyl považován za dostatečný pro výkon práce státního úředníka a vzdělání se stalo nezbytným.¹⁰¹ Pro budoucí úředníky tak fungovala edukace ve výchovných ústavech. Za podpory Marie Terezie vznikla nová síť vzdělávacích institucí, mimo jiné hornická, obchodní či inženýrská škola nebo první rakouská reálka.¹⁰²

2.1.2 Hospodářská opatření Marie Terezie

I v oblasti hospodářství dělala Marie Terezie takové reformy, které zajišťovaly obecný blahobyt jejího lidu. Aby však mohly být reformy efektivní, potřebovala panovnice nezbytné demografické údaje. Roku 1748 vstoupil v platnost takzvaný první tereziánský katastr.¹⁰³ Ten obsahoval soupis pozemků a řady dalších užitků, podrobených obecné zemské berní povinnosti a dávkám. Katastr se stal náhradou za berní bulu a lánové rejstříky ze 17. století. Byl zde stanoven jednotný berní základ z čistého výnosu poddanských usedlostí, tedy

⁹⁶ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny zemí koruny české v datech*, s. 390 – 391.

⁹⁷ Tamtéž, s. 399.

⁹⁸ Srov. TAPIÉ, V. L. *Marie Terezie a Evropa*, s. 163.

⁹⁹ Srov. BOGDAN, H. *Historie Habsburků. Sedm století rodu*, s. 146 – 147.

¹⁰⁰ Viz PETRÁŇ, J., PETRÁŇOVÁ, L., ŠIMEK, E., VOGELTANZ, J. *Dějiny hmotné kultury II.*, s. 715 - 717.

¹⁰¹ Srov. TAPIÉ, V. L. *Marie Terezie a Evropa*, s. 163.

¹⁰² Srov. ŠAMALÍK, F. *Úvahy o dějinách české politiky: Od reformace k osvícenství*. 1996: 233 in CINKOVÁ, M. *Sociální politika v Habsburském soustátí za vlády Marie Terezie a Josefa II (1740 – 1790)*, s. 26.

¹⁰³ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny zemí koruny české v datech*, s. 389.

rustikálů. Roku 1757 byl pro úpravy prvního katastru vydán druhý tereziánský katastr. Kromě rustikálu zde byl připojen i dominikál, tedy soupis panské půdy. Soupis, patřící vrchnosti, byl označován jako *exequatoriumdominicale*.¹⁰⁴ Katastr byl sice zanesen do takzvaných pozemkových knih, jeho výpovědní hodnota je však nevalná. Kontroly totiž byly prováděny podle informací, předávaných převážně ústně a laickým odhadem. Druhý tereziánský katastr platil až do roku 1789, kdy jej krátce nahradil josefínský katastr. Po smrti Josefa II. je k tereziánskému katastru Leopold II. navrátil.

Asi nejvýznamnějším potřebným demografickým údajem byl počet obyvatelstva. Roku 1753 Marie Terezie podepsala patent o soupisu obyvatelstva v rakouské monarchii. Skutečný soupis byl proveden o rok později. K roku 1754 dosahoval celkový počet obyvatel monarchie k 18, 8 milionu, přičemž v Čechách činil 25, 493 milionu lidí a na Moravě i ve Slezsku 1, 42 milionu lidí.¹⁰⁵ Sčítání lidu měly na starosti nejprve vrchnostenské a církevní úřady, od roku 1771 pak úřady vojenské a politické. Sčítání probíhalo každý rok. Sčítání byla často plná nepřesností, protože byli utajováni poddaní bez majetku.¹⁰⁶ O něco přesnější údaje přinesly vojenské soupisy, a to i přes jejich relativní chudost na informace). Moderní sčítání lidu s přesnějšími daty, sbíranými ve zhruba desetiletých intervalech, však datujeme až k roku 1869.

Dalším jištěním obecného blahobytu lidu, o který Marie Terezie usilovala, bylo podrobné sledování financí habsburského soustátí. Jak jsme již zmiňovala dříve, panovnice se financemi sama podrobně zabývala. Dalo by se říci, že měla slušné ekonomické uvažování. V rakouských a českých zemích nejvíce podporovala manufakturní výrobu. Píle práce byla ceněna více než zbožnost a askeze.¹⁰⁷ Kolektivy manufakturních dílen se odlišovaly od osazenstva pracujících v cechovních dílnách. Manufakturní prostředí přinášelo větší možnosti a uplatnění. Cechovního mistra a tovaryše zde nahrazoval dělník, nepotřebující ovládat veškerý pracovní proces při zhotovování výrobku.¹⁰⁸ Stačila dobrá znalost dílčích úkolů. Sem lze asi datovat počátky dělby práce v referentských pozicích, o kterých hovoří současná

¹⁰⁴ Tamtéž, s. 397.

¹⁰⁵ Viz ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 395.

¹⁰⁶ Srov. POHL, W., VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*, s. 300 – 301.

¹⁰⁷ Srov. VEBER, V. HLAVAČKA, M, VOREL, P. *Dějiny Rakouska*, s. 361.

¹⁰⁸ Srov. PETRÁŇ, J., PETRÁŇOVÁ, L. ŠIMEK, E., VOGELTANZ, J. *Dějiny hmotné kultury II. Kultura každodenního života od 16. do 18. století*, s. 599.

psychologie práce a organizace. V Čechách dokonce vzniklo manufakturní kolegium, v jehož čele stanul prezident královské reprezentace a komory.¹⁰⁹ Ten měl za úkol zajišťovat získávání surovin a půjček, dále se podílel na výchově a vzdělání budoucích kvalifikovaných dělníků. Také získával odborníky z ciziny, od kterých se mohli dělníci učit a se kterými mohli i obchodovat. Manufakturní kolegium v této podobě fungovalo zhruba 5 let. Roku 1757 se spojilo s komerčním konsesem v jeden úřad, nazývaný Consesus in commercialibus et manufacturasticis. Panovnice se zabývala oblastí státních financí a vydala řadu patentů proti lichvě, s ohledem na řád pro židovské obchodní a řemeslné podnikání. Z iniciativy zemských úřadů v Brně došlo ke zřízení Úvěrní banky.¹¹⁰ Státní pokladna poskytovala na podporu podnikatelů a obchodníků dokonce bezúročné půjčky.¹¹¹ Zkrachovalé podniky se tak mohly snadno obnovovat, zkrachovalí podnikatelé měli možnost začít znovu a efektivněji. Průmyslové podnikání tedy bylo značně finančně podporováno. Rozvoji obchodu zajisté pomohlo i sjednocení měr a vah. Daňová svoboda církve a šlechty byla zrušena, zavedla se všeobecná daň z příjmu.

Značné úsilí vložila Marie Terezie do zlepšení dopravní situace.¹¹² Úpravy v oblasti dopravy se týkaly zejména privilegovaných cest, mostů a přístavů. Veřejné cesty sloužily zejména oblasti tranzitního obchodu, vývozu a dovozu. Mezi občany vznikaly ale i spory, týkající se poplatků na mýtných či celních stanicích. Habsburské země byly rozděleny na dvě celní pásma, přičemž první tvořilo Rakousko a České země a v druhém byly Uhry a Sedmihradsko, kde byly celní a mýtné přehrady odstraněny. K tomu došlo roku 1752 vydáním celního řádu.¹¹³ Přesto toto opatření značně podpořilo domácí výrobu, která byla chráněna vysokými cly. Cílem bylo zejména zabránit dovozu do pruského Slezska. Vydání celního řádu přineslo značné komplikace a nová měnová opatření. Asi nejvýznamnější z nich bylo vytvoření tereziánských tolarů s vyobrazením panovnice, které nahradily mince s obrazem Karla VI.¹¹⁴ Tereziánský tolar jakožto pevná měna přispěl v habsburských zemích

¹⁰⁹ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 393.

¹¹⁰ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 393 – 394.

¹¹¹ Srov. VONDRA, R. *České země v letech 1705 – 1792: věk absolutismu, osvícenství, paruk a třírohých klobouků*, s. 50 – 51.

¹¹² Srov. PETRÁŇ, J., PETRÁŇOVÁ, L. ŠIMEK, E., VOGELTANZ, J. *Dějiny hmotné kultury II. Kultura každodenního života od 16. do 18. století*, s. 909 – 916.

¹¹³ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 394.

¹¹⁴ Srov. PETRÁŇ, J., PETRÁŇOVÁ, L. ŠIMEK, E., VOGELTANZ, J. *Dějiny hmotné kultury II. Kultura každodenního života od 16. do 18. století*. 1997: 592

k růstu kapitalistického obchodního podnikání. V roce 1750 došlo k další významné reformě měny, na jejímž vrcholu bylo vydání bankovek. Bankovky se lépe ukrývaly, než truhla plná mincí. Další problémy, úzce spjaté s dopravní situací, se týkaly silničních lupičů.¹¹⁵ O těch hovoří různé odborné literární prameny již od 14. století v souvislosti s tresty za lupičství, které byly velmi drastické – včetně poprav. Silniční loupeže byly omezeny za vlády Marie Terezie prostřednictvím vojenské moci, která nahradila stavovské zemské orgány.

Nakonec bych ráda zmínila, že centrální zavádění tereziánských reforem bylo nezřídka zpomalováno a brzděno sáhodlouhou komunikací se šlechtickými stavy. To si vysvětlují tím, že se šlechta nechtěla vzdát svých výsad, a proto zavedení těchto reforem ztěžovala.

2.1.3 Reformy v oblasti zdravotní a sociální

Další z tereziánských reforem se týkají oblasti zdravotní a školní. Zabývám se jimi v této kapitole společně vedle sebe ze dvou důvodů. Obsahově by nestačily na samostatné kapitoly z důvodu malého množství dostupných zdrojů, zároveň však spolu obě reformy v mnoha ohledech souvisejí. Považuji tedy za vhodné popisovat jejich vývoj společně.

Inspirátorem a iniciátorem tereziánských reforem byl osobní lékař Marie Terezie Gerhard von Sweiten, který působil od roku 1745 ve Vídni. Na reformách se úzce podíleli i jeho spolupracovníci Anton de Haen a Nicolas Joseph Jacquin z Nizozemí.¹¹⁶ Gerhard von Sweiten zajistil pro jednotlivé země Habsburského soustátí vydání Generálního zdravotního řádu, který upravoval normy, na jejichž základě se zřizovaly zemské zdravotní komise. Generální zdravotní řád se snažil o zajištění co nejmenší nemocnosti a zároveň o co možná nejvyšší možnou kvalitu života rodin. Systém sociální správy se vyvíjel z tehdejších represivních složek země, ze správy chudinské péče organizované městy, ze sociálních činností středověkých cechů a ze správy státního zaopatření státních úředníků a vojáků.¹¹⁷

Tehdejší rodina měla oproti rodině současné jiné postavení. Byla tvořena rodiči a mnoha dětmi. Vzhledem k soudobé kvalitě zdravotní péče byla u dětí častá nízká délka života. V rodině panovala jistá hierarchie, která udělovala nejstaršímu sourozenci řadu výsad. Změny sociálního postavení byly spjaty s odchodem do jiné obce a ideálně dobrého přiřazení

¹¹⁵ Srov. VONDRA, R. *České země v letech 1705 – 1792: věk absolutismu, osvícenství, paruk a třírohých klobouků*, s. 50.

¹¹⁶ Srov. POHL, W., VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*, s. 304.

¹¹⁷ Srov. TOMĚŠ, I. a kol. *Sociální správa*, s. 49 – 50.

do jiné rodiny. To však sebou neslo řadu rizik, plynoucích z nepodporování původní rodinou – pokud člověk odešel daleko. Děti měly náročné postavení ve společnosti. Dětská práce byla poměrně obvyklá, děti byly levnou pracovní silou. Lidé se dožívali v průměru 25-28 let.¹¹⁸ Marie Terezie se snažila o zkvalitnění jejich života. Možnosti viděla ve zlepšení hygienických a zdravotních podmínek. Řešení spočívalo v zakládání pracovních domů, vdovských a sirotčích pokladen. Z těchto zdrojů mohla země podporovat potřebné. Významnou úlohu sehrálo také rekonstruování a reformování špitálů. Hospodářské tereziánské reformy měly značný podíl na podpoře zdraví obyvatelstva – zejména pak přechod od trojpolního hospodářství ke střídavým systémům. Začaly se pěstovat rozmanitější potraviny, což bylo prospěšné kvůli většímu množství a pestrosti stravy. V neposlední řadě to umožnilo zvýšení stavu dobytka.

Nizozemec Anton de Haen, ve spolupráci a se značnou podporou svého přítele Gerharda von Sweiten, založil ve Vídni známou lékařskou fakultu.¹¹⁹ S rozvojem zdravotnictví a sociálních služeb souvisely pak i reformy náboženské a školní, které slibovaly vyšší odbornou vybavenost pracovníků, a kterými se budu podrobněji zabývat ve třetí kapitole.

2.2 Reformy za společné vlády Marie Terezie a Josefa II.

Začátkem kapitoly opět připomenu filozofické, politické a historické souvislosti. Roku 1765 se po smrti Františka Štěpána Lotrinského stal císařem Josef II. Marie Terezie jej ustanovila svým spoluvladařem.¹²⁰ Spoluvláda trvala až do roku 1780, kdy panovnice zemřela. Po nástupu k moci Josef II. cestoval, poznával země habsburského soustátí a komunikoval nejen se šlechtou, ale s celou společností. Mezi Marií Terezií a Josefem II. panovala řada názorových sporů. Josef II. uvažoval o absolutní moci panovníka. Prostřednictvím spisovatele Ludovika Antonia Muratoriho „Della publica felicitate“ – „O veřejném blahu“ jako hlavním účelu dobře vládnoucích panovníků se seznámil s hlavními myšlenkami osvícenství, které byly na jeho vládě vidět.¹²¹ Filozofie osvícenství přinášela požadavky na

¹¹⁸ Srov. CINKOVÁ, M. *Sociální politika v habsburském soustátí za vlády Marie Terezie a Josefa II. (1740-1790)*, s. 31.

¹¹⁹ Srov. POHL, W., VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*, s. 304.

¹²⁰ Srov. POHL, W., VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*, s. 316.

¹²¹ Tamtéž, s. 321- 322.

uplatňování rozumu, svobodu, toleranci a humanitu.¹²² Josef II. měl řadu reformních nápadů, které Marie Terezie ne vždy schvalovala. Historici uvažují, že jej spíše brzdila. Jeho reformy označujeme jako josefínské reformy. Ty byly tvořeny v duchu prospěšnosti, utilitarismu a osvícenství.¹²³ Mezi hlavní reformy, uskutečněné v době spoluvlády Marie Terezie a Josefa II. zajisté patří:

- a) další reforma státní správy s ohledem na funkčnost sociální politiky,
- b) reforma soudnictví – s důrazem na trestní právo,
- c) hospodářské reformy, směřující k vyřešení rolnické otázky,
- d) církevní reformy, posilující moc státu nad církví,
- e) reorganizace školství v reakci na zrušení jezuitského řádu.

2.2.1 Další reformy státní správy

Reformy státní správy měly vytvořit stavební půdu pro dobře fungující sociální politiku. Stát musel být dobře organizován, aby mohl v duchu osvícenství prosperovat a budovat obecné blaho lidu. K tomu přispěli panovníci snahou o sjednocení jazyka. Centralizujícím jazykem se stala němčina, což se projevilo jako negativní rys.¹²⁴ Němčina se užívala jako centrální jazyk, jazykem venkovského obyvatelstva ale zůstala čeština. Ta byla dále zavedena do výuky na jezuitských gymnáziích.¹²⁵ Jazyková bariéra každopádně zneprůjemňovala dorozumívání s úřady, venkované měli v komunikaci jazykové znevýhodnění.

Ve státní správě pracovali výhradně muži, ženám byla tato činnost striktně odepřena.¹²⁶ Veřejná sféra, zabývající se státními službami, tedy byla v tereziánské éře výsadou mužů, ženy neměly právo se na rozhodování podílet. Ve výjimečných druzích státních a církevních služeb se toto nedodržovalo do důsledku, „šlechtičny se mohly objevit

¹²² Srov. STÖRIG, J. H. *Malé dějiny filosofie*, s. 291.

¹²³ Srov. POHL, W., VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*, s. 325.

¹²⁴ Srov. CINKOVÁ, M. *Sociální politika v habsburském soustátí za vlády Marie Terezie a Josefa II. (1740 – 1790)*, s. 32.

¹²⁵ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 403.

¹²⁶ Srov. CERMAN, I. *Šlechtická kultura v 18. století. Filozofové, mystici, politici*, s. 187.

ve dvorských úřadech, v úřadech abatyší ženských klášterů a ovdovělé šlechtičny mohly rozvíjet veřejnou činnost ve správě zděděných statků¹²⁷. Těmto pravidlům se pochopitelně vymykala Marie Terezie. Úřady měly od roku 1769 zodpovědnost za cechovní řády.¹²⁸

V Čechách proběhla řada selských vzpour.¹²⁹ Roku 1771 se vzbouřili poddaní s požadavkem dodržování dekretů, týkajících se pracovní doby. Na základě bouření poddaných se Marie Terezie rozhodla stanovit takzvanou urbaniální komisi, upravující povinnosti poddaných i šlechty. Vzpoury poddaných však pokračovaly. Roku 1775 se sešlo takzvané selské guberno – spolek vesnických rychtářů.¹³⁰ Snažili se vynutit si u vrchnostenského správce úlevy od robotních povinností. Roku 1777 byla Marií Terezií schválena poddanská reforma, nazývaná raabizace. Ta zapříčinila rozdělení vrchnostenských pozemků mezi poddané. Dále byla nastolena reluce, tedy převedení robot na peněžité platy.¹³¹

2.2.2 Reforma soudnictví

Marie Terezie pokračovala v reformách soudnictví i v době spoluvlády s Josefem II. Roku 1768 byl vydán nový trestní zákoník, nazvaný *Constitutio Criminalis Theresiana*.¹³² Došlo k odstranění většiny krutých a brutálních trestů. Vyšetřovacím nástrojem však byla tortura, tedy mučení s cílem vynutit přiznání při výslechu.¹³³ Novelizace zákoníku se stala hrdelním právním řádem. Způsob provádění dosud nebyl jasně definován a spadal do rozhodnutí soudců. Zákoník definoval stupně mučení a jejich posloupnost.¹³⁴ Trestní zákoník vstoupil v platnost roku 1770 jako jednotící nástroj trestního práva v českých i rakouských zemích.¹³⁵ Zákaz mučení při hrdelních procesech vešel v platnost až roku 1776 po vydání

¹²⁷ CERMAN, I. *Šlechtická kultura v 18. století. Filozofové, mystici, politici*, s. 187.

¹²⁸ Srov. POHL, W., VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*, s. 324.

¹²⁹ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny zemí koruny české v datech*, s. 406.

¹³⁰ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny zemí koruny české v datech*, s. 409 – 410.

¹³¹ Tamtéž, s. 412.

¹³² Viz ČAPKA, F., *Dějiny zemí koruny české v datech*, s. 404.

¹³³ Srov. TAPIÉ, V. L. *Marie Terezie a Evropa*, s. 281.

¹³⁴ Srov. PETRÁŇ, J., PETRÁŇOVÁ, L. ŠIMEK, E., VOGELTANZ, J. *Dějiny hmotné kultury II. Kultura každodenního života od 16. do 18. století*, s. 563 – 565.

¹³⁵ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny zemí koruny české v datech*, s. 406.

spisu „O odstranění tortury“ osvícenského autora Sonnenfelse.¹³⁶ Ustoupila od trestání kacířů a v letech 1777-1780 vydala řadu předpisů, týkajících se náboženské snášenlivosti.¹³⁷

2.2.3 Hospodářské reformy a otázka nevolnictví

Jedním z hlavních problémů země byla bezesporu takzvaná rolnická otázka. Krize robotně nevolnického systému se stále prohlubovala. Ekonomický systém byl postavený na agrární produkci a těžil z poddanské závislosti. Hospodařilo se zejména na šlechtických velkostatech, zřizovaných vrchností, která ta vlastnila i půdu selskou.¹³⁸ Cílem Marie Terezie bylo humanitní vnesení lidského rozměru do feudálního systému. Uvažovala o rozkvětu zemědělství v souvislosti se svobodou rolníků. To znamená, že svobody nelze dosáhnout, dokud bude rolník závislý na vrchnosti.

Začaly se znovu objevovat značné nepokoje i veřejné útoky proti vrchnosti. Objevovaly se robotní stávky a tuhé poddanství již nemělo v zemi své místo. Po velké neúrodě, hladomoru a řadě selských vzpour byla roku 1771 ustanovena urbaniální komise pro Čechy a posléze vydán císařský robotní patent pro Slezsko.¹³⁹ Patent stanovoval robotu na 3 dny v týdnu a upravoval neúnosné poměry mezi poddanými a vrchností. Nová pravidla roboty byla sjednocena v reskriptu, vydaném Dvorskou kanceláří a upravovala maximální délku roboty.

Další nevolnická povstání přišla roku 1775. Na jejich základě byl vydán robotní patent Marie Terezie pro Čechy a Moravu.¹⁴⁰ Upravoval práva vrchnosti a potvrzoval zachování roboty. Konzervativní šlechta však stále kladla odpor a opatření Marie Terezie nebyly tak úspěšné jako reformy Josefovny, o kterých ještě budu hovořit.

¹³⁶ Viz. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 412.

¹³⁷ Srov. CINKOVÁ, M. *Sociální politika v habsburském soustátí za vlády Marie Terezie a Josefa II. (1740 – 1790)*, s. 33.

¹³⁸ Srov. BĚLINA, P., KAŠE, J., KUČERA, J. P. *Velké dějiny země Koruny české X*, s. 75 – 76.

¹³⁹ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 406 - 407.

¹⁴⁰ Srov. BĚLINA, P., KAŠE, J., KUČERA, J. P. *Velké dějiny země Koruny české X*, s. 32.

2.2.4 Posílení moci státu nad církví

Marie Terezie byla zbožnou ženou, náboženství a církev neodmítala. I přes své katolické smýšlení však cítila potřebu posílit moc státu nad církví. Tereziánské církevní reformy se často prolínaly s oblastí světskou. Katolická církev měla výrazné postavení i v politice. „*Církev byla považována za ochranitelku a hlasatelku náboženství a stát vyvíjel úsilí, aby měl kontrolu nad ní pevně ve svých rukou*“,¹⁴¹ bylo tedy třeba církev zreformovat, protože tomuto požadavku nevyhovovala. Lze uvažovat, že Marie Terezie chtěla absolutní moc, ale obávala se možného konfliktu s Římem.

Církevní reformy se výrazně dotýkaly také věcí manželských, bylo zrušeno právo azylu i inkvizice.¹⁴² Oblast literární, zejména pak náboženská literatura, byla cenzurována státem. Řada svátků a slavností byla zrušena. Církevní reformy souvisely i s reformami v oblasti státní správy a hospodářství. Průlomové bylo ustanovení povinnosti oficiálního přiznání veškerého majetku církve a přiznání všech příjmů.¹⁴³

Osvícenský absolutistický systém soustředil svou pozornost zejména na kláštery. Jejich činnost byla různě regulována či rušena a moc Marie Terezie posilovala. „*Jezuitský řád byl obecně zrušen papežským výnosem z roku 1773.*“¹⁴⁴ Bylo zlikvidováno 74 klášterů v Čechách a 49 klášterů moravských. Zachovány byly jen ty, které se věnovaly obecně prospěšným činnostem, tedy vzdělávání, zdravotnictví a charitě. Právě zrušení jezuitského řádu, který měl dosud v kompetenci vzdělávání, pravděpodobně dovedlo Marii Terezii a Josefa II. k rozsáhlým reformám v oblasti školství. Řada šlechtických rodin v těchto oblastech dávala přednost piaristickým vychovatelům.¹⁴⁵

2.3 Josefínské reformy

Po smrti Marie Terezie 1780 nastoupil na trůn Josef II., který vládl následujících deset let. Jak jsem již zmínila dříve, v průběhu spoluvlády s Marií Terezií narazili na řadu

¹⁴¹ SVOBODA, R. *Arnošt Konstantin Růžička. Josefínista na českobudějovickém biskupském stolci*, s. 45.

¹⁴² Srov. CINKOVÁ, M. *Sociální politika v habsburském soustátí za vlády Marie Terezie a Josefa II. (1740 – 1790)*, s. 33.

¹⁴³ Srov. BĚLINA, P., KAŠE, J., KUČERA, J. P. *Velké dějiny země Koruny české X*, s. 75.

¹⁴⁴ PETRÁŇ, J., PETRÁŇOVÁ, L. ŠIMEK, E., VOGELTANZ, J. *Dějiny hmotné kultury II. Kultura každodenního života od 16. do 18. století*, s. 617.

¹⁴⁵ Srov. CERMAN, I. *Šlechtická kultura v 18. století. Filozofové, mystici, politici*, s. 255.

rozdílných myšlenek. Nyní Josef II. mohl své ideály realizovat. O řadě reforem uvažoval delší dobu a byl schopen je rychle uvést v platnost. Jeho myšlení bylo silně ovlivněno osvícenstvím, byl nadčasovým panovníkem. U svého lidu se těšil velké oblibě, dokonce o něm vznikla řada básní a legend, jak jsem se již zmínila dříve. Období jeho vlády považují za vrchol osvícenského absolutismu v habsburské monarchii.

Josefinismus lze šířeji definovat jako systém či způsob vlády v habsburském soustátí od druhé poloviny 18. století. Jeho snahou bylo zavádět opatření, vedoucí k myšlence obecné prospěšnosti a blahobytu.¹⁴⁶ Někteří historici jej nazývají církevně-politickým absolutismem habsburského ražení.¹⁴⁷ Badatel Eduard Winter o josefinismu uvažuje jako o pokusu zreformovat barokní církev v racionalistickém duchu.¹⁴⁸ Četná literární vymezení doby josefinismu jen dokládají důležitost a nadčasovost tohoto období, stejně jako složitost a různorodost ve vymezení pojmu.

Za nejvýznamnější opatření, uskutečněná v období samostatné vlády Josefa II. považujeme:

- a) pokračování v započatých reformách státní správy,
- b) reformu soudnictví – zejména pak práva občanského,
- c) vyřešení poddanské otázky,
- d) reformy v oblasti církevní politiky a náboženství,
- e) pokračování a další úpravy školských reforem.

2.3.1 Pokračující reformy státní správy

V oblasti státní správy Josef II. provedl několik opatření. Snažil se svůj lid přimět k oddanosti službě, kterou vykonávají. Dále se snažil prosadit principy férovosti a neúplatnosti. Vznikl nový druh úřednictva. Josef II. uvažoval, že země bude dobře fungovat za funkčních zákonných opatření. Tím tedy ustupoval od šlechtické správy. Pokračoval v linii

¹⁴⁶ Srov. POHL, W. VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*, s. 330.

¹⁴⁷ Srov. SVOBODA, R. *Arnošt Konstantin Růžička. Josefinista na českobudějovickém biskupském stolci*, s. 35.

¹⁴⁸ Tamtéž, s. 37.

nastavené matkou, v duchu centralizace.¹⁴⁹ Zároveň byl přesvědčen o hodnotě každého člověka a žádal pro každého stejné měřítko. V duchu centralizace vznikla Spojená dvorská kancelář, mající na starost rozhodování o státních věcech v rakouských a českých zemích.¹⁵⁰ K Moravě bylo administrativně připojeno (rakouské) Slezsko. Podléhalo pak moravskoslezskému guberniu, jehož hlavní sídlo bylo v Brně.¹⁵¹ Dále byl zrušen stavovský zemský výbor Království českého. Nahradilo jej české zemské gubernium. Vedení stavovských záležitostí tak převzali guberniální radové, volení českým zemským sněmem.¹⁵² Úřad městských hejtmanů byl zrušen. Zřízeno bylo policejní ředitelství pro Prahu a Brno.¹⁵³

Josef II. se, stejně jako Marie Terezie, značně věnoval soupisům půdy s důrazem na její důkladnou evidenci a berní účely. Na sklonku roku 1785 se začal zpracovávat takzvaný Josefínský katastr s evidencí hospodářské půdy. Veřejná prostranství, komunikace a vodní plochy tam nebyly zavedeny, protože nepřinášely užitek. Na rozdíl od katastrů předchozích, založených na daňových přiznáních a odhadech, byla půda přesně změřena. Základní berní jednotkou byla katastrální obec. Ta již nebyla podřízena vrchnosti, nýbrž hejtmanům.¹⁵⁴

2.3.2 Proměna soudnictví

Soudnictví muselo dle Josefa II. projít řadou proměn, stejně jako soudní dvůr. Roku 1789 vešel v platnost první díl jednotného občanského zákoníku pro příslušníky všech stavů.¹⁵⁵ Upravoval problematiku právních vztahů mezi manželi, rodiči a dětmi. O několik dní později byl vydán Všeobecný zákoník o zločinech a trestech, tedy trestní zákoník. Oproti dřívějším formám poměrně podrobně a přesně vymezoval kriminální i politické zločiny. Tím byla sjednocena dosavadní libovůle. Kruté a tvrdé tresty jako vypalování cejchů a bití však zůstaly. Josef II. uvažoval, že tresty by měly sloužit k převýchově pachatele.¹⁵⁶ Trest

¹⁴⁹ Srov. SVOBODA, R. *Arnošt Konstantin Růžička. Josefínista na českobudějovickém biskupském stolci*, s. 49 – 50.

¹⁵⁰ Srov. VONDRA, R. *České země v letech 1705 – 1792: věk absolutismu, osvícenství, paruk a třírohých klobouků*, s. 121.

¹⁵¹ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 419.

¹⁵² Tamtéž, s. 420.

¹⁵³ Tamtéž, s. 421.

¹⁵⁴ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 422.

¹⁵⁵ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 423.

¹⁵⁶ Tamtéž, s. 423.

smrti pro civilní osoby byl odstraněn. Jednotné kriminální soudy byly zřízeny téhož roku. Novinkou bylo, že obžalované soudili výhradně podle spáchaného činu, a to bez ohledu na jejich stavovskou příslušnost. Z dostupných zdrojů však plyne, že tento princip nefungoval až do poloviny 19. století.¹⁵⁷

2.3.3 Hospodářské reformy a zrušení nevolnictví

Hospodářské reformy Josefa II. navazovaly na opatření, které zavedli s Marií Terezií v době jejich spoluvlády. Uvažoval, že půda je zdrojem bohatství, respektive bohatství státu vychází z bohatství půdy ve státu.¹⁵⁸ Produkty půdy jsou živěni obyvatelé státu.

Bylo však nutné vyřešit otázku nevolnictví, na které se s Marií Terezií neshodli. V období neúrody a hladomoru se zjistilo, že vrchnost své poddané v náročných dobách nedovede ochránit a zabezpečit. Josef II. tedy přistoupil k významným reformním opatřením. Nejprve bylo odstraněno bití a další ponižující tresty pro nevolníky, žijící na panství vrchnosti. 1. listopadu 1771 Josef II. vydal patent o zrušení tuhého poddanství v českých zemích.¹⁵⁹ Patent umožňoval poddaným uzavření manželství i bez souhlasu feudálního pána, svobodu v opouštění panství či hledání zaměstnání. Dále umožňoval vzdělání a učení řemeslu dětem poddaných. Stali se z nich svobodní lidé. Zachována zůstala roboty, dávky a peněžní povinnosti. Toto považuji za mírnější formu poddanství. V letech 1782-1785 bylo nevolnictví i v dalších zemích habsburského soustátí. Zrušení nevolnictví lze považovat za kompromis mezi osvícenským hnutím a šlechtickým hospodařením.¹⁶⁰

Šlechta měla pochopitelně proti patentu o zrušení tuhého poddanství řadu výhrad. Patent byl však vydán královskou mocí a vrchnost jej musela přijmout. Díky volnému pohybu poddaných města více prosperovala. Ti, kteří nebyli na venkově spokojeni, tam přecházeli

¹⁵⁷ Srov. VONDRA, R. *České země v letech 1705 – 1792: věk absolutismu, osvícenství, paruk a třírohých klobouků*, s. 124 - 125.

¹⁵⁸ Srov. VONDRA, R. *České země v letech 1705 – 1792: věk absolutismu, osvícenství, paruk a třírohých klobouků*, s. 95.

¹⁵⁹ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 416 - 147.

¹⁶⁰ Srov. CINKOVÁ, M. *Sociální politika v habsburském soustátí za vlády Marie Terezie a Josefa II. (1740 – 1790)*, s. 49.

a často pomáhali v manufakturách.¹⁶¹ Pro ekonomiku to bylo výhodné. Lze uvažovat, že zde byly položeny základy pro budoucí průmyslovou revoluci.

Celní prohibiční systém vstoupil v platnost roku 1784. O rok později vešel v platnost zákaz dovozu zahraničních výrobků pro veřejný prodej.¹⁶² Týkalo se to zejména různých druhů textilních výrobků a skla. Vývoz byl však státem velmi podporován. Postupně se vyvinul kupní systém závislý na pravidelných odběrech řadou kupců.¹⁶³ V oblasti zemědělství mělo největší podporu pěstování brambor, tabáku a jetele. Chovala se i nová plemena hospodářských zvířat.

10. února 1789 zavedl Josef II. berní a urbaniální patent.¹⁶⁴ Jednalo se o vyhlášky, upravující povinnosti poddaných k vrchnosti i státu. Patent stanovoval každému jednotnou peněžní dávku, jasně odměřenou z výnosů půdy vrchnosti. Zrušily se dosavadní naturální a peněžní povinnosti. Reforma se však netýkala poddaných, usedlých na půdě dominikánů a dále nejchudších vrstev obyvatelstva, žijících na venkově. Josefská opozice však berní a urbaniální reformu po smrti Josefa II. zrušila a dřívější povinnosti poddaných, zahrnující i naturální roboty, byly obnoveny.¹⁶⁵ Na to reagovala řada selských hnutí stížnostmi, směřovanými k Leopoldovi II. Ten však josefská berní a urbaniální opatření neudržel.

2.3.4 Církevní politika a náboženská reforma Josefa II.

„Reformní aktivita osvícenského absolutismu byla v podstatě obecně zaměřena na společnost a stát, pokoušela se etablovat centralistický správní stát a nestrpěla v tomto ohledu žádnou konkurenci“,¹⁶⁶ proto se Josef II. snažil o zavedení některých opatření v oblasti církevní. V období společné vlády Josefa II. a Marie Terezie se o církevní věci starala Dvorská duchovní komise. Josef II. se snažil o omezení církevních poutí. Roku 1780 zrušil náboženské misie, pátrající po zakázaných knihách a kontrolující pravověrnost v krajích.¹⁶⁷

¹⁶¹ Srov. VONDRA, R. *České země v letech 1705 – 1792: věk absolutismu, osvícenství, paruk a třírohých klobouků*, s. 118.

¹⁶² Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 421.

¹⁶³ Srov. PETRÁŇ, J., PETRÁŇOVÁ, L. ŠIMEK, E., VOGELTANZ, J. *Dějiny hmotné kultury II. Kultura každodenního života od 16. do 18. století*, s. 596.

¹⁶⁴ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 424.

¹⁶⁵ Tamtéž, s. 426.

¹⁶⁶ Srov. POHL, W. VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*, s. 330.

¹⁶⁷ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 414.

Domnívám se, že důvodem těchto opatření byla jednak ekonomická zátěž, ale také šíření chorob a epidemií.

Roku 1781 byla zrušena závislost domácích klášterů na představených a kláštorech zahraničních. To mohlo souviset s hospodářskými opatřeními, zakazujícími vývoz, o kterých jsme se zmínila v kapitole 4.3. Řeholníci byli nejprve podřízeni domácím biskupům, poté vyzváni k opuštění země.¹⁶⁸ Zároveň byl vydán výnos, povolující evangelíkům návrat do země. Dále byl zrušen zákaz čtení veškeré evangelické literatury.

Téhož roku Josef II. zavedl takzvanou rozumnou toleranční soustavu, povolující soukromé bohoslužby. Ta zároveň umožňovala luteránům, kalvinistům, pravoslavným i židům uzavírat sňatky, pracovat na úřadech či na univerzitách. Zrušeno bylo i označování židů žlutým kolečkem na rameni a takzvané židovské mýto. Po množství debat v rámci státní rady vydal 20. října 1781 Josef II. toleranční patent, kterým byla přiznána náboženská tolerance pro nekatolická náboženská vyznání – luterství, kalvinismus a pravoslaví.¹⁶⁹ „*Duchovní monopol římskokatolické církve byl ukončen typicky osvícenským činem Josefa II.*“¹⁷⁰ Josefínská doba tedy dokázala oslabit moc římskokatolické církve. Katolictví však mělo stále výsadu státního náboženství. Ve věcech občanských však byli nekatolíci zrovnoprávněni s katolíky. Roku 1782 císař dokonce uveřejnil toleranční patent pro židy, který se považuje za počátek židovské emancipace a socializace.¹⁷¹ Židovské mládeži bylo umožněno vzdělání středoškolské i vyšší. „*Vedle ortodoxního židovství hrálo i v řadách židovského obyvatelstva velkou roli židovské osvícenství, tedy haskala, která podporovala asimilaci s okolním prostředím*“.¹⁷² Z toho plynou značná znepokojení pro katolickou církev. Ta měla samozřejmě s tolerančním zákonodárstvím značné problémy.

Roku 1782 Josef II. započal postupné rušení žebravých a rozjímavých řádů.¹⁷³ Rušení v praxi probíhalo od října 1784. Zrušené kláštery se využívaly pro armádu a zdravotníky. Někdy byly prodávány soukromníkům pro potřeby manufaktur a továren. Práce a vzdělávání

¹⁶⁸ Tamtéž, s. 425.

¹⁶⁹ Tamtéž, s. 416.

¹⁷⁰ Srov. VOJTÍŠEK, Z. *Encyklopedie náboženských směrů v České Republice. Náboženství, církve, sekty, duchovní společenství*, s. 26.

¹⁷¹ Srov. POHL, W. VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*, s. 331.

¹⁷² POHL, W. VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*, s. 331.

¹⁷³ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 417 - 418.

byly ceněny výše, než odříkání a askeze.¹⁷⁴ Počet klášterů byl snížen o polovinu. Rušení klášterů, kostelů a církevních škol opět oslabovalo moc římskokatolické církve.¹⁷⁵ Otázky kolem náboženství pokračovaly i po Josefově smrti a často vedly k žádostem o omezení náboženské tolerance.¹⁷⁶ Požadavek na zákaz knih urážejících církev a zákaz evangelické literatury byl přijat.

Zajímavé je vydání manželského patentu, který ponechával církevní formu sňatku, ale řešení manželských sporů z kompetence církve vyjmul. V oblasti sociální pomohlo rušení náboženských bratrstev k vytvoření chudinského a nadačního fondu pro humanitární a sociální účely. Zřizovaly se z nich nemocnice, porodnice a nalezince.¹⁷⁷

¹⁷⁴ Srov. VEBER, V. HLAVAČKA, M, VOREL, P. *Dějiny Rakouska*, s. 361.

¹⁷⁵ Srov. VOJTÍŠEK, Z. *Encyklopedie náboženských směrů v České Republice. Náboženství, církve, sekty, duchovní společenství*, s. 26.

¹⁷⁶ Srov. CERMAN, I. *Šlechtická kultura v 18. století. Filozofové, mystici, politici*, s. 536.

¹⁷⁷ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 420.

3. Školské a vzdělávací reformy Marie Terezie a Josefa II.

Nyní rozumíme kontextu doby a známe reformní opatření panovníků habsburského soustátí, směřující k blahobytu obyvatelstva. Pro dosažení spokojenosti lidu i panovníků bylo nutné zajistit gramotnost a vzdělanost obyvatelstva. V následujících kapitolách práce popíšu, jak došlo jednotlivým reformám ve vzdělávací soustavě.

3.1 Reformy vzdělávání za vlády Marie Terezie v letech 1740-1765

Vzdělávání je hlavním tématem mé práce, proto mu zde věnuji větší prostor. V kontextu bylo vzdělání ale velmi těsně propojeno s oblastí náboženskou.

Narůstání kapitalistických vztahů v rámci feudálního systému šlo ruku v ruce s vyhráváním filosofického myšlení osvícenství. Marie Terezie se v této době rozhodla o důmyslnou přestavbu školství reformní cestou.¹⁷⁸ Školská reforma je považována za základní kámen tereziánských reforem.¹⁷⁹ Nutno podotknout, že největší a nejvýznamnější dopady školských reforem datujeme od konce 60. let 18. století a hlouběji je prozkoumám v kapitole o vzdělávání za společné vlády Marie Terezie se synem Josefem II, respektive v kapitole školských reforem za samostatné vlády Josefa II.. Reformy správní a hospodářské měly za úkol odstranění překážek pro rozvoj průmyslu a naplnění státní pokladny. Oproti tomu v ideologické oblasti došlo právě k reformám školským a náboženským. Odrážel se v nich duch doby i dalších reformních počínů panovnice.

Na popud Marie Terezie se začala vytvářet novodobá školská soustava, stavěná na potřebách soudobé společnosti. Panovnice se snažila o rozvoj školství ze dvou důvodů.¹⁸⁰ Prvním byla beze sporu vysoká poptávka po vzdělancích, a to zejména v oblasti práva. Jedním z důvodů poptávky bylo založení nových institucí a kladení vyšší náročnosti na tehdejší úředníky. Druhým důvodem byla obrovská vůle Marie Terezie pozvednout vzdělanost a zvýšit tak kulturní úroveň obyvatelstva. Kulturní život za dobu panování Marie Terezie podrobně popisuje Cerman.¹⁸¹ Z četby je patrné, že vzdělanost obyvatel města významně

¹⁷⁸ Srov. VESELÁ, Z. *Vývoj českého školství*, s. 6.

¹⁷⁹ Srov. POHL, W., VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*, s. 304.

¹⁸⁰ Srov. BOGDAN, H. *Historie Habsburků. Sedm století rodu*, s. 147.

¹⁸¹ Viz CERMAN, I. *Šlechtická kultura v 18. století*, s. 7 – 11.

souvisí s úrovní jeho kultury. Uvažujeme, že tento poznatek lze generalizovat na celé Habsburské soustátí.

Ve Vídni byla roku 1759 zřízena Studienhofkommission – takzvaná studijní dvorská komise.¹⁸² Právě ta měla za úkol řízení reorganizace a reformy školství prostřednictvím jednotlivých zemských studijních komisí. Studijní dvorská komise byla podřízena vídeňskému Direktoriu pro veřejné a finanční záležitosti¹⁸³ do roku 1774, kdy ji začala spravovat sama Marie Terezie. Zřízení Studienhofkommission se stalo základním stavebním kamenem pro vývoj školské správy. Aby se školská správa vyvíjela co nejlépe, je potřeba zajistit dvě determinanty: ekonomickou a sociálně-politickou.¹⁸⁴ Reforma Marie Terezie splňovala obě, což ji předurčovalo rychlý a kvalitní vývoj.

Studijní dvorská komise nejprve věnovala pozornost nejnižšímu školství z důvodu zajištění gramotnosti obyvatelstva. Doposud se nejnižšímu školství věnovali jezuité.¹⁸⁵ Byli to vzdělaní muži, snažící se o zvýšení edukace obyvatelstva s důrazem na náboženství. Studijní komise se po zajištění gramotnosti žáků mohla věnovat i vyšším stupňům školské vzdělávací soustavy. Hlavním organizátorem se stal opat Galbier se zkušenostmi s reorganizací katolického školství v Prusku. Základ školního řádu tvořilo náboženství – katolické křesťanství. Byl však kladen důraz na všeobecnou vzdělanost v duchu osvícenství.¹⁸⁶ Základy reformy nejnižšího, nižšího i vyššího vzdělání proběhly poměrně hladce, problematičtější se ukázaly vysokoškolské reformy, kterým se nedařilo. Důvodem mohly být dlouhodobé spory ohledně rozšíření jezuitské univerzity, působící stagnaci vysokého školství.¹⁸⁷ S reformami vysokého školství panovníci pomáhali Gerhard von Sweiten a Anton de Haen, později pověřený vedením lékařské fakulty.¹⁸⁸ Kromě vzdělávání ve zdravotnictví se zájem soustředil i na přírodovědu. Nicolas Joseph Jacquin byl pověřen vypracováním seznamu rostlin, pěstovaných v Schönbrunnu. Roku 1754 byla založena botanická zahrada za účelem

¹⁸² Viz HLEDÍKOVÁ, Z., JANÁK, J., DOBEŠ, J. *Dějiny správy v českých zemích od počátku státu po současnost*, s. 147.

¹⁸³ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 390 – 391.

¹⁸⁴ Srov. JŮVA, V., LIŠKAŘ, Č. *Úvod do srovnávací pedagogiky*, s. 32 – 33.

¹⁸⁵ Srov. KÁDNER, O. *Stručné dějiny pedagogiky*, s. 22.

¹⁸⁶ Srov. HAUBELT, J. *České osvícenství*, s. 102 – 109.

¹⁸⁷ Srov. NOVOTNÝ, M. A kol. *Dějiny vyššího školství a vzdělanosti na jihu Čech od středověkých počátků do současnosti*, s. 51 – 52.

¹⁸⁸ Srov. POHL, W., VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*, s. 304.

pěstování léčivých bylin, později tam na přání Františka Štěpána přibýly i exotické rostliny. V oblasti práva byl asi nejvýznamnějším pomocníkem vládkyně pokrokový právník František Bourguignon z Paumberka.¹⁸⁹ Marie Terezie ho povolala z Prahy do Vídně roku 1754, aby se stal direktorem právnické fakulty a rozhodujícím činitelem jejích osvícenských reforem.

Na tereziánské reformy v oblasti školství velmi úspěšně navázal Josef II. Období společné vlády Marie Terezie a Josefa II. s důrazem na reformní počiny se podrobněji věnuji v následující kapitole.

3.2 Rozsáhlé reformy školství v letech 1765-1780

Vzhledem k zaměření práce si téma reformy školství zaslouží více prostoru. Jak jsem se již zmínila, školství bylo dlouhou dobu v rukou jezuitů. Vzdělávání se věnoval už Ignác z Loyoly, v rámci jezuitského řádu mělo velkou tradici.¹⁹⁰ Zrušení jezuitského řádu mělo na svědomí zánik sítě škol. Majetek jezuitského řádu byl převeden do takzvaného studijního fondu a stal se jedním z významných prostředků financování školské reformy.¹⁹¹ Marie Terezie považovala vzdělanost svého lidu za zásadní. Zvyšování gramotnosti korespondovalo s potřebami průmyslu. Cílem panovnice tedy byla tvorba sítě veřejných škol. Školní docházka byla šestiletá. Povinnost školní docházky měli chlapci i dívky od 6 do 12 let. „*Chudé děti byly osvobozeny od školného, jeho zvyšování se zakázalo a zároveň se posílila povinnost školní docházky dovozením použit donucovacích prostředků proti nedbalým rodičům.*“¹⁹² Domnívám se, že tato opatření vedla k nárůstu vzdělanosti a gramotnosti.

3.2.1. Zakládání triviálních škol

V době spoluvlády Marie Terezie a Josefa II. byly zakládány takzvané lidové školy. Lidové školy lze dělit na tři typy:

- a) triviální (v obcích),
- b) hlavní (v kraji)

¹⁸⁹ Srov. HAUBELT, J. *České osvícenství*, s. 109.

¹⁹⁰ Srov. KÁDNER, O. *Stručné dějiny pedagogiky*, s. 22.

¹⁹¹ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 408.

¹⁹² ŠAMALÍK, F. *Úvahy o dějinách české politiky: Od reformace k osvícenství*, s. 270, in CINKOVÁ, M. *Sociální politika v Habsburském soustátí za vlády Marie Terezie a Josefa II (1740 – 1790)*.

c) normální (v zemských městech)¹⁹³

Dle školního řádu musela být v každé zemi ustanovena školská komise, dohlížející na vzdělávací systém. Komisaři zakládali a řídili školy. „Tyto komise sestávaly ze zástupce ordinariátu – plnomocníků biskupova, z ředitele normální školy a ze sekretáře.“¹⁹⁴ V místě působnosti školské komise fungovaly kurzy pro výchovu učitelů ostatních škol. Nad lidovými školami dohlížel místní školní dozorce. Provádění reforem měly na starosti zvláštní zemské školní komise, pod jejichž působnost spadal i dozor nad školami. Roku 1774 byl vydán školní reglement¹⁹⁵ a všeobecný školní řád,¹⁹⁶ upravující povinnost školní docházky. Byla to doba počátku rozsáhlých proměn českého školství. Jeho autory byli významní reformátoři školství F. K. Häling a hlavně Johann Ignaz Felbinger, kterého Marie Terezie povolala z Pruska.¹⁹⁷ Toho proslavila písmenková (litérní) a tabulková (tabelární) metoda výuky.¹⁹⁸ Felbingerova metodická příručka byla navržena pro vzdělávání dětí v celém rozsahu školní docházky. V Čechách byl významným reformátorem F. Kindermann, který se později stal biskupem litoměřickým. Do výuky zavedl pracovní, zemědělské a textilní činnosti. I. Mehofer působil obdobně na Moravě.¹⁹⁹

V triviálních školách působil jediný učitel, který vzdělával žáky v četbě, psaní, počítání a otázkách náboženských. Dále se rozvíjely hospodářské a pracovní kompetence. Školy byly obvykle jednotřídní či dvoutřídní. O triviální školy se staraly farní vesnice a obce a pochází odsud možná používanější název obecné školy. Triviální školy se zakládaly všude tam, kde v „půlhodinovém obvodu“ žil dostatečný počet dětí.²⁰⁰ Náplň školní práce byla definována aktuálními ekonomickými a hospodářskými potřebami. Triviální měla vyučovat náboženství, biblické dějiny, znalost písmen, slabikování a čtení psaných i tištěných věcí,

¹⁹³ Srov. JÚVA V., JÚVA V. ml. *Stručné dějiny pedagogiky*, s. 73.

¹⁹⁴ Srov. VESELÁ, Z. *Vývoj českého školství*, s. 9.

¹⁹⁵ Srov. POHL, W., VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*, s. 303.

¹⁹⁶ Srov. VORLÍČEK, CH. *Úvod do pedagogiky*, s. 28.

¹⁹⁷ Srov. POHL, W., VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*, s. 303.

¹⁹⁸ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny zemí koruny české v datech*, s. 409.

¹⁹⁹ Tamtéž, s. 409.

²⁰⁰ Srov. HORA - HOREJŠ, P. *Toulky českou minulostí V*.

psaní, základní početní operace a trojčlenku.²⁰¹ V jedné obci se vzdělávalo přibližně 80-100 dětí, které zde žily. Vzdělání financovaly obce. Vyučovacím jazykem byla čeština.

Oproti triviálním školám byla obsahem škol hlavních příprava na vojenskou službu a průprava pro řemeslníky a rolníky.²⁰² V hlavních školách měly být tři světlé učebny. Pokud to bylo možné, obecně se doporučovalo zakládání dívčích škol, kde vyučovaly pouze ženy. Tyto školy byly zaměřeny na ruční práce – šití, pletení a zpracovávání vlny. O hlavní školy se starala krajská města a byly financovány ze školského fondu – z majetku jezuitů. Vyučovalo se v němčině.

Na nejvyšším stupni lidového školství stály školy normální. Ty se zakládaly v hlavních městech – Praze a Brně. Měly rozšířenou výuku škol hlavních. Tyto školy kromě žáků vychovávaly i učitele. Výuku zabezpečovalo 5 až 6 učitelů a ředitel. Jejich povinností bylo zavést do výuky také témata povinností učitelů, metod výuky a pěstování kázně.

Řada učitelů, zejména díky dobrým znalostem, pocházela z původního jezuitského řádu.²⁰³ Učitele vybírala a oceňovala obec v místě působení. Vzhledem k nevelkým platům obvykle působili ještě na faře nebo u sedláků, nebo plnili funkce zvoníků, varhaníků, kostelníků či obecních písařů.²⁰⁴ Vzdělávali děti na základech Felbingerovy metodiky. Metodika byla názorná, zdůrazňující postup od lehčího k náročnějšímu, čímž rozvíjela schopnost dedukce. Byl kladen důraz na společné čtení z učebnic a názornost. Učebnice vydával pražský sklad školních knih.²⁰⁵ Z podobných principů vycházela řada významných pedagogů, kterými byli například Johann Heinrich Pestalozzi, Johann Friedrich Herbart nebo Friedrich Fröbel.²⁰⁶ „*Nebyla povinná docházka, nýbrž povinné vyučování.*“²⁰⁷ Tato tradice dodnes existuje v rakouském zákoníku. Toto lze doložit výňatkem ze školního řádu: „*děti obého pohlaví, jejichž rodiče nebo poručníci nemají vůli nebo majetek, aby vydržovali*

²⁰¹ Srov. VESELÁ, Z. *Vývoj českého školství*, s. 9.

²⁰² Tamtéž, s. 9.

²⁰³ Srov. BOGDAN, H. *Historie Habsburků. Sedm století rodu*, s. 147.

²⁰⁴ Srov. VESELÁ, Z. *Vývoj českého školství*, s. 8.

²⁰⁵ Srov. BOGDAN, H. *Historie Habsburků. Sedm století rodu*, s. 147.

²⁰⁶ Srov. JÚVA V., JÚVA V. ml. *Stručné dějiny pedagogiky*, s. 34 – 37.

²⁰⁷ POHL, W., VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*, s. 303.

*domáciho učiteľa, patrí bez výnimky do školy.*²⁰⁸ Na normálních a hlavních školách se stala němčina vyučovacím jazykem. Jedním ze specifíků triviálního vzdělávání byly určitě nedělní školy pro mládež do 20 let.²⁰⁹ Smyslem nedělních škol bylo opakování, které čítalo 2 hodiny týdně.

Školskou reformu doprovázela řada dalších aktivit. Mezi nejvýznamnější patří zřízení skladu školních knih v Praze roku 1775.²¹⁰ Dále vnikaly přípravné kurzy – preparandie pro učitele, jejich vzdělání se značně profesionalizovalo.²¹¹ Po složení přijímací zkoušky a absolvování tříměsíčního kurzu mohl být uchazeč stanoven pomocníkem na venkovské škole a po 6 měsících i na škole normální. Obsahem preparandií bylo seznámení s aktuálními pedagogickými a didaktickými názory a hospitace u zkušenějších učitelů. Felbingerova „Metodní kniha“ z roku 1775 přinášela nové výukové postupy, specializující se na pospolitě vyučování a učení, pospolné čtení, tabulkování, slabikovací metodu a katechezi.²¹² S profesionalizací učitelů přišel nárůst nově vzniklých lidových škol. Ke konci života Marie Terezie existovalo 500 triviálních škol.²¹³

3.2.2 Reforma vyšších stupňů školské soustavy

Po vybudování funkčního systému nejnižšího školství se Marie Terezie mohla věnovat druhému stupni školské soustavy. Roku 1775 byl schválen nový studijní řád pro gymnázia.²¹⁴ Jeho autorem byl rektor Savojské akademie ve Vídni Gratian Marx. Sekundární škola byla podle jeho návrhu reorganizována na pětitřídní a později šestitřídní gymnázium. Vyučovacím jazykem do třetí třídy byla němčina, poté latina.²¹⁵ Na gymnázia byli přijímáni studenti z normálních a hlavních škol. Filozofické studium na gymnáziu bylo považováno za přechod ke studiu univerzitnímu. Začaly se objevovat i odborné školy, například vojenská, báňská,

²⁰⁸ Tamtéž, s. 303.

²⁰⁹ Srov. JÚVA V., JÚVA V. ml. *Stručné dějiny pedagogiky*, s. 74.

²¹⁰ Srov. BOGDAN, H. *Historie Habsburků. Sedm století rodu*, s. 147.

²¹¹ Srov. VESELÁ, Z. *Vývoj českého školství*, s. 10.

²¹² Tamtéž, s. 10.

²¹³ Srov. POHL, W., VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*, s. 304.

²¹⁴ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 411.

²¹⁵ Srov. JÚVA V., JÚVA V. ml. *Stručné dějiny pedagogiky*, s. 74.

obchodní či kreslířská. Dále vznikaly hospodářské ústavy, umožňující praktickou přípravu studentů pro práci v zemědělství či průmyslu.

Jak jsme již zmínila dříve, opatřeními v oblasti vysokého školství se zabýval Gerhard van Swieten. Prosadil řadu reforem na lékařské fakultě, které se projeví i v reformě zdravotnictví. Dále se podílel na tvorbě studijního a zkušebního řádu a vydávání učebnic. Na lékařských fakultách studovali doktoři, porodní asistentky, lékárníci a další odborný personál. Právnické fakulty včlenily do výuky praktické potřeby výchovy. Vysoké školy se začaly věnovat praktickému bádání. Němčina upevňovala své postavení hlavního jazyka na akademické půdě, z univerzitních přednášek vytlačila latinu i češtinu.

3.3 Kritika tereziánských školských reforem

Tereziánské reformy v oblasti školství měly i řadu nedostatků. Bezesporu k nim patřilo nedostatečné hmotné zabezpečení učitelů. Dále tyto reformy nezajišťovaly adekvátní materiální vybavení škol a učeben. Stanovení povinnosti školní docházky bylo stále poměrně volné. Částečná závislost školy na církvi přetrvávala, což se projevovalo v zaměření výuky a v postavení učitelů. Reformy byly poměrně úzce spojeny s germanizací. Německy se vyučovalo na hlavních i normálních školách, později byly pokusy o zavedení němčiny i na školách triviálních. Praxe však byla jiná, učitelé ani žáci němčinu často neovládali.²¹⁶

Země habsburského soustátí přijímaly reformy odlišně, v závislosti na vyspělosti své kultury. V Čechách proběhlo přijetí relativně dobře, Uhry na osvěcenství připraveny nebyly.²¹⁷ Umožnění školní docházky mělo výrazný vliv na další kulturní a společenský život. V neposlední řadě se gramotnost a vzdělanost obyvatelstva projevila na řešení politické a ekonomické krize. Složitější výrobní procesy totiž vyžadovaly vzdělanější obsluhu. Přes řadu negativ se české školství v duchu tereziánských reforem pozvedlo a docházelo k jejich nárůstu. „Podle statistických údajů z této doby bylo u nás pod vlivem rozvoje manufaktur 32 hlavních škol, 50 normálních a 2461 venkovských. I když školou povinných žáků bylo přes 300 000, do školy jich chodilo zhruba jen dvě třetiny.“²¹⁸ To již Marie Terezie nestihla, v dalších reformách školství pokračoval Josef II.

²¹⁶ Srov. VESELÁ, Z. *Vývoj českého školství*, s. 11 - 12.

²¹⁷ Srov. CINKOVÁ, M. *Sociální politika v Habsburském soustátí za vlády Marie Terezie a Josefa II (1740-1790)*, s 38.

²¹⁸ VESELÁ, Z. *Vývoj českého školství*, s. 12.

3.4 Pokračování školských reforem – odkaz Josefa II.

Nejvýznamnější opatření v oblastech reforem vzdělávání jsem již popsala v kapitole 3.5. Týkaly se období spoluvlády Marie Terezie a Josefa II. Zde popíšu, kam ještě císař Josef II. v oblasti školství směřoval. Primární vzdělávání pokračovalo ve třech typech – triviální, hlavní a normální, které jsem popsala dříve. Tyto školy, na rozdíl od gymnázií, byly zachovány. „V Čechách bylo v roce 1780 již 12 hlavních škol, 17 dívčích a 1891 triviálních škol. V roce 1790 již 20 hlavních škol, 2168 triviálních a některé další školy (městské, židovské)“.²¹⁹ Porovnáme-li počet triviálních škol na počátku a na konci panovníkovy vlády, vidíme znatelný nárůst. Z toho vyplývá, jak triviální vzdělávání v období Josefovy vlády fungovalo. Je zde zřetelný nárůst vzdělanosti širokého obyvatelstva habsburského soustátí. Kromě vzdělávání se tehdejší školství zaměřovalo i na oblast výchovy.

Reformy Josefa II. byly bezesporu ovlivněny působením Gratiana Marxe.²²⁰ Podle jeho návrhu bylo organizováno vzdělávání na gymnáziích. Oproti dřívějšímu pojetí jezuitů kladl Marx důraz na vědecké a technické disciplíny. Upustil tak od výsad předmětů historie, které dosud tvořily hlavní náplň studia.²²¹ Většinu gymnázií po zrušení žebavých a rozjímavých řádů spravoval stát – doposud je spravovali hlavně piaristé, benediktýni a dominikáni.²²² Stát považoval celkový počet sekundárních škol za zbytečný, omezil tedy jejich počet a zároveň zredukoval počet tříd v jednotlivých školách. Toto opatření dolehlo i na jihočeská gymnázia. Jihočeši museli za vzděláním do blízkých kolejí a gymnázií v Klatovech, Březnici, Jihlavě či Telči.²²³ Prázdniny byly ze září a října přeloženy na červenec a srpen.²²⁴ Roku 1783 bylo Josefem II. prodlouženo filozofické studium na 3 roky, jakožto náhrada za toto snížení.²²⁵ Negativní dopad na sekundární školství mělo zavedení školného, přestože od něj byli osvobozeni bohoslovci a stipendisté. Dvorní radní a ředitel dvorní bibliotéky Kollar

²¹⁹ Srov. BĚLINA, P. *Česká města v 18. stol. a osvícenské reformy*, s. 259. in CINKOVÁ, M. *Sociální politika v habsburském soustátí za vlády Marie Terezie a Josefa II. (1740 – 1790)*, s. 50.

²²⁰ Srov. JÚVA V., JÚVA V. ml. *Stručné dějiny pedagogiky*, s. 74.

²²¹ Srov. CINKOVÁ, M. *Sociální politika v habsburském soustátí za vlády Marie Terezie a Josefa II. (1740 – 1790)*, s. 50.

²²² Srov. VESELÁ, Z. *Vývoj českého školství*, s. 18.

²²³ Srov. NOVOTNÝ, M. a kol. *Dějiny vyššího školství a vzdělanosti na jihu Čech od středověkých počátků do současnosti*, s. 56.

²²⁴ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 420.

²²⁵ Srov. VESELÁ, Z. *Vývoj českého školství*, s. 18.

byl pověřen dvorskou studijní komisí sepsáním učebních osnov pro gymnázia.²²⁶ Komise uložila spolupráci na vypracování osnov zároveň Hessovi, profesorovi literatury a všeobecných dějin na vídeňské univerzitě. Tehdy Marie Terezie nesouhlasila s jejich návrhy a požádala o pomoc Marxe. Ten reorganizaci dokončil po její smrti v konzultaci s Josefem II. Marxovo pojetí a reorganizace sekundární školy zůstalo nezměněné až do roku 1848, kdy byla zavedena reforma Exner-Bonitzové, dělící gymnázia na humanistická a přírodovědná.²²⁷

Roku 1782 byla po čtyřicetiletém působení zrušena univerzita v Brně. Byla přeměněna v lyceum pro studia teologická, právnická, lékařská a filozofická s působností v Olomouci.²²⁸ Vzdělávání kněžích bylo po zrušení kněžských seminářů a klášterního studia směřováno na univerzity a lycea, kde byly zřízeny státní generální semináře. Ty zajišťovaly výchovu kněžích v duchu josefinismu – tedy výchovu k pravé křesťanské toleranci.²²⁹ Kromě Olomouce byl zřízen státní generální seminář v pražském Klementinu.

Kromě sekundárního a terciálního vzdělávání Josef II. uvažoval i o přípravě k povolání. Na návrh Marxe tedy položil počátky současného učňovského školství. Vzdělávání probíhalo v rámci cechů a jeho obsah určoval mistr.²³⁰

Za hlavní cíl reformních opatření Josefa II. považujeme zlepšení poddanské otázky. To souviselo s reformami v oblasti církevní politiky, státní správy a právě zmiňovaného školství. Školy byly přístupné všem a zajišťovaly tak vzdělanost široké populaci. Po Josefově smrti však byla zřízena takzvaná opravná dvorská studijní komise, která roku 1805 vydala školský zákon.²³¹ Podporoval sice povinnou školní docházku, ale uvažoval i o nepotřebnosti vzdělaných lidí a potřebnosti dobrých poddaných.

²²⁶ Tamtéž, s. 19.

²²⁷ Srov. JÚVA V., JÚVA V. ml. *Stručné dějiny pedagogiky*, s. 74.

²²⁸ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 418.

²²⁹ Tamtéž, s. 419.

²³⁰ Srov. JÚVA V., JÚVA V. ml. *Stručné dějiny pedagogiky*, s. 74.

²³¹ Srov. ČAPKA, F., *Dějiny země koruny české v datech*, s. 438.

3.5 Další vývoj reforem do roku 1848

Reformy, uskutečňované od poloviny 18. století do poloviny 19. století v oblasti školství dozajista vedly ke zvýšení celkové úrovně vzdělanosti. Zásadně ovlivnily dosavadní školský systém a rozšířily školskou síť. Dostupnost primárních škol byla zásadní pro vzdělanost obyvatelstva českých zemí. Na středních a vysokých školách došlo „*ke zkvalitnění výchovy jak budoucích byrokratů, tak i humanitní a nově i technické inteligence tolik potřebné pro postupně se modernizující společnost*“.²³² Tyto potřeby na specializovanější vzdělání plynuly z potřeb rozvíjejícího se průmyslu a vyšších nároků na úředníky státní správy. Gramotnost je již považována za nezbytnou. Na školách již působili kvalifikovaní učitelé, kteří prošli přípravným kurzem.²³³

Za nedostatky soudobé školské soustavy lze považovat jejich nedostatečné hmotné zabezpečení.²³⁴ Současní odborníci dále upozorňují na nevyhovující materiální vybavení řady škol. Dalším problémem byl „*dominující jazykově německý ráz elementárního školství a výrazná selektivnost celého systému, která omezovala další studijní možnosti nejen dívek, ale i chlapců, zejména ze sociálně slabších vrstev a z venkova či malých měst*“.²³⁵ Vztah těchto sociálních skupin k edukaci se ruku v ruce s postupující českou emancipací stal závažným problémem v rámci monarchie. Teoretický koncept povinného triviálního vzdělání s následnou možností postupu na gymnázium – či pozdější reálku – byl podmíněn několika praktickými překážkami, které na tehdejší školský systém měly vliv. Svou roli zajisté hrála vzdálenost školy od místa bydliště, finanční nákladnost studia v jiném městě a předsudky o neužitečnosti vzdělání.²³⁶ V neposlední řadě považuji za důležité zmínit snahu rodin o připoutání dětí k práci na vlastním hospodářství. „*Poměry ve školství, zakonzervované ve dvacátých a třicátých letech 19. století, se tak staly velkou výzvou pro reformátory a tvůrce*

²³² NOVOTNÝ, M. a kol. *Dějiny vyššího školství a vzdělanosti na jihu Čech od středověkých počátků do současnosti*, s. 79.

²³³ Srov. VESELÁ, Z. *Vývoj českého školství*, s. 6.

²³⁴ Srov. NOVOTNÝ, M. a kol. *Dějiny vyššího školství a vzdělanosti na jihu Čech od středověkých počátků do současnosti*, s. 79.

²³⁵ NOVOTNÝ, M. a kol. *Dějiny vyššího školství a vzdělanosti na jihu Čech od středověkých počátků do současnosti*, s. 79.

²³⁶ Tamtéž, s. 79.

školského systému po roce 1848“.²³⁷ Před rokem 1848 byla věnována velká péče kultivaci jazyků – v Čechách v této oblasti vynikli Josef Jungmann a František Palacký.²³⁸ Posilování jazyka úzce souviselo s posilováním národního vědomí. Posilování jazyka mělo vliv i na vzdělávací soustavu.

Volání po změnách a dalších reformách ve školství v druhé polovině 19. století sílilo. Postupně byla vytvořena komise, mající na starost zabývání se problémy školství a sestavování návrhů na jejich řešení. „*Události let 1848-1849 práci komise výrazně akcelerovaly – důležitou součástí revolučního programu se stal též požadavek celkové reformy školského systému včetně otázky vyučovacího jazyka a postavení učitelů*“.²³⁹ Otázka jazyka šla ruku v ruce s posilováním národního vědomí, což rozpochybovalo nacionalismus jakožto jednu z hlavních příčin revolučního výbuchu v letech 1848-1849.²⁴⁰ Nástin dalšího vývoje českého školství po roce 1848 již nepovažuji za součást této práce, nicméně jej shledávám zajímavým a čtenáře odkazuji na dostupné literární prameny ze seznamu použitých zdrojů práce.

²³⁷ NOVOTNÝ, M. a kol. *Dějiny vyššího školství a vzdělanosti na jihu Čech od středověkých počátků do současnosti*, s. 79.

²³⁸ Srov. SVOBODA, R. *Arnošt Konstantin Růžička. Josefínista na českobudějovickém biskupském stolci*, s. 57.

²³⁹ NOVOTNÝ, M. a kol. *Dějiny vyššího školství a vzdělanosti na jihu Čech od středověkých počátků do současnosti*, s. 79.

²⁴⁰ SVOBODA, R. *Arnošt Konstantin Růžička. Josefínista na českobudějovickém biskupském stolci*, s. 57.

Závěr

V bakalářské práci jsem se snažila popsat reformy školské a vzdělávací soustavy za vlády císařovny Marie Terezie a jejího syna Josefa II. Oba panovníci prosazovali takzvaný osvícenský absolutismus, v jehož duchu k reformním opatřením přistupovali.

Marie Terezie si v rané fázi své vlády v kontextu vojensko-politických sporů uvědomila nutnost řady reforem, které později vedly k rozvoji blahobytu obyvatelstva habsburského soustátí. Panovnice tak využila osvícenských myšlenek, tvrdících, že dobrý panovník dokáže pomocí vhodných zákonů zlepšit situaci občanů země, zajistit jejich obecné blaho, společenský pokrok a kulturní rozkvět. Ze zmíněných myšlenek vyplývala i nutnost úpravy vztahů mezi církví a státem. Katolická církev disponovala množstvím pravomocí a postupně se stala nejmocnějším činitelem v monarchii. To lze doložit na jejím vlivu na školství, které bylo do doby tereziánských reforem výhradně věcí církve. Ta tak dostala do rukou dohled nad obecnou morálkou, zasahovala tak i do soudní oblasti a trestného práva. Autonomní postavení katolické církve ve státě však odporovalo ideálu osvícenského absolutismu a Marie Terezie – přestože byla hluboce věřící – přinesla první pokusy o podřízení církve státu. Omezila moc církve a podřídila ji státní kontrole a dohledu. Podíváme-li se na oblast školství, církev již nemohla autonomně rozhodovat jako doposud. Rozhodovací moc získala panovnice.

Za významnou část mé práce dále považuji zrušení jezuitského řádu z roku 1773. Josef II., tehdy jako spoluvládce Marie Terezie, prosadil vyvlastnění majetku řádu. To přispělo k dalším reformám školství, kdy se z jezuitských škol stávaly školy hlavní. Roku 1782 došlo k nařízení o zrušení klášterů, které se nezabývaly vzdělávací či charitativní činností. Některé z budov byly též přeorganizovány na vzdělávací instituce.

Práce je tedy exkurzem do doby habsburské monarchie ve třech obdobích – raná fáze vlády Marie Terezie, období spoluvlády Marie Terezie a Josefa II, období samostatné vlády Josefa II.. Zamýšlím se v ní nad významnými reformními opatřeními, charakteristickými pro jednotlivá období. Poslední část práce je pak věnována školským a vzdělávacím reformám Marie Terezie a Josefa II. Závěrem poukazuji na to, co se dělo s reformami do roku 1848 a přináším náhled dopadu tereziánských a josefínských reforem na oblast jižních Čech. V další oblasti vzdělávání v habsburském soustátí by určitě bylo zajímavé sledovat i reformy vzdělávání triviálního.

Seznam použitých zdrojů:

BĚLINA, P., KAŠE, J., MIKULEC, J., VESELÁ, I., VLNAS, V. *Velké dějiny zemí Koruny české IX*. Praha: Paseka 2011. ISBN 978-80-7432-105-4.

BĚLINA, P., KAŠE, J., KUČERA, J. P. *Velké dějiny zemí Koruny české X*. Praha: Paseka 2001. ISBN 80-7185-384-4.

BOGDAN, H. *Historie Habsburků. Sedm století rodu*. Praha: Brána, 2003. ISBN 80-7243-188-9.

CERMAN, I. *Šlechtická kultura v 18. století. Filozofové, mystici, politici*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2011. ISBN 978-80-7422-122-4.

CINKOVÁ, M. *Sociální politika v habsburském soustátí za vlády Marie Terezie a Josefa II. (1740 – 1790)*. Nepublikovaná bakalářská práce. 2013.

ČAPKA, F. *Dějiny zemí koruny české v datech*. Praha: Libri, 1999. ISBN 80-7277-000-4.

HAUBELT, J. *České osvícenství*. Praha: Rodiče s.r.o., 2004. ISBN 80-86695-53-0.

HLEDÍKOVÁ, Z., JANÁK, J., DOBEŠ, J. *Dějiny správy v českých zemích od počátku státu po současnost*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2007. ISBN 978-80-7106-906-5.

HORA - HOŘEJŠ, P. *Toulky českou minulostí V*. Praha: Baronet & Via Facti, 1996.

JŮVA V., JŮVA V. ml. *Stručné dějiny pedagogiky*. Brno: Paido, 2003. ISBN 80-7315-062-X.

JŮVA, V., LIŠKAŘ, Č. *Úvod do srovnávací pedagogiky*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1982. ISBN neuvedeno.

KÁDNER, O. *Stručné dějiny pedagogiky*. Praha: Česká grafická unie a.s. 1922. ISBN neuvedeno.

NOVOTNÝ, M. a kol. *Dějiny vyššího školství a vzdělanosti na jihu Čech od středověkých počátků do současnosti*. České Budějovice: Jihočeská univerzita 2006. ISBN 80-7040-883-9

PETRÁŇ, J., PETRÁŇOVÁ, L. ŠIMEK, E., VOGELTANZ, J. *Dějiny hmotné kultury II. Kultura každodenního života od 16. do 18. století*. Praha: Ministerstvo kultury ČR a Vydavatelství Karolinum, 1997. ISBN 80-7184-086-6.

POHL, W. VOCELKA, K. *Habsburkové: Historie jednoho evropského rodu*. Praha: Grafoprint – Neubert, 1996. ISBN 80-85785-44-7.

SEIFERTO VÁ, A. *Dějiny – stručný přehled*. Benešov: Blug, 2008. ISBN 978-80-7274-949-2.

STÖRIG, H. J. *Malé dějiny filosofie*. Kostelní vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2000, ISBN 80-7192-500-2.

SVOBODA, R. *Arnošt Konstantin Růžička. Josefinista na českobudějovickém biskupském stolci*. České Budějovice: nakladatelství JIH, 2011. ISBN 978-80-86266-57-2.

TAPIÉ, V. L. *Marie Terezie a Evropa*. Praha: Nakladatelství Mladá fronta, 1997. ISBN 80-204-0616-6.

TOMEŠ, I. a kol. *Sociální správa*. Praha: Portál 2002. ISBN 80-7178-560-1.

VEBER, V., HLAVAČKA, M., VOREL, P. a kol. *Dějiny Rakouska*. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny, 2002. ISBN 80-7106-491-2.

VESELÁ, Z. *Vývoj českého školství*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1998. ISBN neuvedeno.

VOJTÍŠEK, Z. *Encyklopedie náboženských směrů v České Republice. Náboženství, církve, sekty, duchovní společenství*. Praha: Portál 2004. ISBN 80-7178-798-1.

VONDRA, R. *České země v letech 1705 – 1792: věk absolutismu, osvícenství, paruk a třírohých klobouků*. Praha: Libri, 2010. ISBN 978-7277-448-7.

VO

RLÍČEK, CH. *Úvod do pedagogiky*. Jinočany: Nakladatelství H + H, 2000. ISBN 80-869022-79-X.

Abstrakt

VAŇKOVÁ, L. Reformy v habsburském soustátí se zaměřením na oblast školství a vzdělávání v letech 1740-1790. České Budějovice 2014. Bakalářská práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích. Teologická fakulta. Katedra církevních dějin. Vedoucí práce doc. ThDr. Rudolf Svoboda, ThD.

Klíčová slova:

Marie Terezie, Josef II., habsburská monarchie, reformy, triviální vzdělávání, školství.

Hlavním tématem práce jsou reformy školské a vzdělávací soustavy. Práce na ně nahlíží v období samostatné vlády Marie Terezie, v období spoluvlády Marie Terezie a Josefa II. a v době desetileté vlády Josefa II. V první části popisuje historický, politický a filozofický kontext doby. Další část práce se zabývá historicky významnými reformami panovníků, které měly vliv na vývoj školství. Třetí část práce je zaměřena na školské a vzdělávací reformy obou panovníků. V závěru práce je popsán dopad tereziánských a josefínských reforem až do roku 1848.

Abstract

Keywords:

Maria Theresa, Joseph II, Habsburg Monarchy, reforms, trivialeducation, education systém

This bachelor thesis is mainly focused on the reforms of scholastic and educational systems. The thesis covers these systems during the reign of Maria Theresa, during the period of co-ruling the monarchy with Joseph II and during the decennary of the reign of Joseph II. The first part describes the historical, political and philosophical context of the age. The following part of this thesis deals with the reforms of our outstanding rulers in the history and the impact of these reforms to the education evolution. The third part of the thesis is treats the scholastic and educational reforms of both of the rulers. The conclusion describes the impact of the reforms of Maria Theresa and Joseph II on the educational system until 1848